

Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV-II tysiącleciu p.n.e.

pod redakcją
Hanny Kowalewskiej-Marszałek i Piotra Włodarczaka

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Czcigodnym i drogim

Panom Profesorom

Andrzejowi Kempistemu i Janowi Machnikowi

zasłużonym badaczom kopców

Kurhany i obrządek pogrzebowy
w IV-II tysiącleciu p.n.e.

Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV-II tysiącleciu p.n.e.

pod redakcją

Hanny Kowalewskiej-Marszałek i Piotra Włodarczaka

 Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Kraków, Warszawa 2011

COPYRIGHT © BY AUTHORS

Książka recenzowana i zatwierdzona do druku przez Komisję Wydawniczą Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w składzie: dr hab. Andrzej Janeczek, prof. IAE PAN (przewodniczący), prof. dr hab. Bogdan Balcer, prof. dr hab. Mirosława Drozd-Piasecka, doc. dr hab. Marek Dulińczak, dr inż. Zdzisław Hensel, prof. dr hab. Andrzej Klonder, dr Małgorzata Mogielnicka, dr hab. Zofia Sulgostowska, prof. IAE PAN, dr hab. Piotr Taracha, prof. IAE PAN

PROJEKT OKŁADKI

Agnieszka Kulczyńska
Joanna Kulczyńska

Zdjęcie na okładce przedstawia kurhan w Żernikach Górnych. Fot. Piotr Włodarczyk

SKŁAD KOMPUTEROWY I REDAKCJA TECHNICZNA

Joanna Kulczyńska

Skład komputerowy wykonano
w Instytucie Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Oddział w Krakowie

ISBN: 978-83-923556-8-7

DRUK:

Wydawnictwo-Drukarnia Ekodruk s.c.
ul. Powstańców Wielkopolskich 3
30-553 Kraków

NAKLAD: 400 egz.

Spis treści

Od Redakcji

Maria Miśkiewicz

Andrzej Kempisty? Znam Go dosyć dobrze 15

Bogdan Balcer

Profesor Jan Machnik — dowódca i nauczyciel 19

I. Kurhany jako przedmiot badań 27

Piotr Włodarczak

Późnoneolityczne i wczesnobrązowe kurhany w Europie środkowej, południowej i wschodniej —
zarys problematyki 29

Zygmunt Krzak

Symbolika kurhanu 37

Mateusz Wierciński

Pomiędzy mrowiskiem a pepkiem, czyli o symbolice kopca grobowego 41

Jacek Woźny

Eschatologiczne funkcje wyposażenia zmarłych w grobowcach późnoneolitycznych z Polski
i terytoriów sąsiednich 65

II. Kurhany w kulturach neolitu i epoki brązu 75

Przemysław Bobrowski, Agnieszka Czekaj-Zastawny, Romuald Schild, Fred Wendorf

Najstarsze kurhany świata. Neolityczny kompleks ceremonialny z Nabta Playa na Pustyni
Zachodniej w Egipcie 77

Włodzimierz Wojciechowski, Piotr Cholewa

Grobowce megalityczne u podnóża Sudetów 91

Marzena Szmyt

Kurhany w kulturze amfor kulistych. Dwa przykłady z Kujaw 109

Janusz Czebreszuk, Marzena Szmyt	
Kurhan, rów i palisada w tradycji kultury ceramiki sznurowej. Próba rekonstrukcji scenariuszy rytualnych	123
Katarzyna Ślusarska	
Uwagi o uniwersalnym znaczeniu kurhanu w tradycji grzebalnej społeczności wspólnoty katakumbowej wczesnego okresu epoki brązu Nadczarnomorza	131
Przemysław Makarowicz	
Geneza kurhanów w trzcinieckim kręgu kulturowym	139
III. Kurhany wyżyn Europy środkowej	161
Jozef Bátora	
Pochovávanie pod mohylami v oblasti stredného Dunaja v závere eneolitu a na počiatku doby bronzovej	163
Daniela Kern	
Äneolithische und frühbronzezeitliche Hügelgräber in Ostösterreich	171
Lubomír Šebela	
Mohyly v eneolitu Moravy	179
Jacek Górski, Mirosław Zając	
O najnowszych poszukiwaniach mogił starożytnych na lessach krakowskich i wypadki osiągnięte z ich badań	199
Piotr Włodarczak	
Kurhany i kultura ceramiki sznurowej nad dolną Nidą	211
Tomasz Rodak	
Chronologia bezwzględna grobu kultury ceramiki sznurowej ze stanowiska 4 w Lelowicach, pow. proszowicki, woj. małopolskie	231
Marek Florek	
Kopce i cmentarzyska kurhanowe na Wyżynie Sandomierskiej	235
Paweł Jarosz	
Kurhany kultury ceramiki sznurowej na pogórzach i wysoczyznach karpackich	255
Jan Gancarski, Paweł Valde-Nowak	
Inwentarze „grobowe” kultury ceramiki sznurowej w nasypach kurhanów w Karpatach	279
IV. Kurhany strefy środkowo-wschodniej	291
Мікола Крывальцэвіч	
Пахаванні сярэдзіны III — пачатку II тысячагоддзяў да н.э. на тэрыторыі Верхняга Падняпроўя: некаторыя вынікі структурных даследаванняў	293

Дмитро Павлів, Володимир Петегирч Стародавні кургани у міжріччі Вишні і Стривігору Сянсько-Дністровської Височини	309
Barbara Niezabitowska-Wiśniewska, Tadeusz Wiśniewski Kurhany kultury ceramiki sznurowej na stanowisku 3 w Ulowie, powiat tomaszowski	329
Jolanta Bagińska, Wiesław Koman Wyniki badań kolejnych kurhanów kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej	371
Elżbieta Nosek, Janusz Stepiński Zausznice miedziane z cmentarzyska w Machnówku, gmina Ulhówek st. 1, w świetle badań chemicznych i metaloznawczych oraz analiza naszyjnika z Klekacza st. 10, gm. Tomaszów Lubelski	397
V. Kurhany na Niziu Europejskim	405
Tomasz Goslar, Aleksander Koško Z badań nad chronologią i topogenezą kujawskich kurhanów starsznurowych. Krusza Zamkowa, powiat Inowrocław, stanowisko 3	407
Agnieszka Matuszewska Groby podkurhanowe dolnoodrzańskiej grupy kultury ceramiki sznurowej	417
Jacek Wierzbicki Kurhany kultury ceramiki sznurowej na Pomorzu Środkowym (Łupawa stan. 2, gm. Potęgowo, pow. Słupsk)	425
Mateusz Jaeger, Łukasz Pospieszny Nieinwazyjne badania weryfikacyjne kurhanów kultury mogiłowej na stanowisku Smoszew 1 (pow. Krotoszyn, woj. wielkopolskie)	435
Andrzej Pelisiak, Małgorzata Rybicka Nowe dane o kulturze ceramiki sznurowej we wschodniej części Wysoczyzny Kolskiej	451
Krzysztof Kurzyk Pozostałości kurhanu starsznurowego w Żyglądzie, gm. Papowo Biskupie, stanowisko 26 (ziemia chełmińska)	459
Witold Gumiński, Tomasz Kowalski Aby na górcie. Dwa późnoneolityczne groby ze st. Dudka w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich	467

Paweł Jarosz

Kurhany kultury ceramiki sznurowej na pogórzach i wysoczyznach karpackich

Początki badań nad kurhanami kultury ceramiki sznurowej (dalej: KCS) na pogórzach i wysoczyznach karpackich sięgają drugiej połowy XIX w. Pierwszym rozpoznany kurhanem był obiekt w Morawsku na Wysoczyźnie Kańczuckiej, który rozpoznał R. Runge w 1856 r. (J. Machnik 1995). Przebieg badań archeologicznych na tym terenie był już przedstawiany w licznych pracach (m.in. V. Budinský-Krička 1967; J. Machnik 1998a; 1998b; 2001; J. Machnik i in. 2000; 2005). W końcu XIX i w początkach XX w. „wykopaliska” kierowane zarówno przez amatorów (m.in.: I. Szaraniewicz, A. Chizzola), jak i archeologów (m.in.: W. Demetrykiewicz) prowadzone były nad górnym Dniestrem oraz Sanem, np.: Komarów, Wiktorów (T. Zamięcki 1887, s. 53–55), Balice, Nowosiółki (A. Chizzola 1903); Siedliska, Wacowice (W. Demetrykiewicz 1898), Bolechowce, Stebnik (M. Roska 1918). W okresie międzywojennym badania kurhanów neolitycznych, jak i z czasów późniejszych, w rejonie górnego Dniestru prowadzili głównie Tadeusz Sulimirski, Marcján Śmiszko oraz Jarosław Pasternak. Rozkopali oni szereg kurhanów na cmentarzyskach, np. w Stebniku (T. Sulimirski 1968, s. 138), Kołpcu (M. Śmiszko 1933, s. 24; T. Sulimirski 1935, s. 22), Kulczycach (J. Pasternak 1933, s. 24; M. Śmiszko 1933, s. 24; T. Sulimirski 1935, s. 22, 1968), Łotatnikach i Daszawie (T. Sulimirski 1968, s. 130, 131, 137) oraz w Komarowie (T. Sulimirski 1968, s. 105–121) i Wiktorowie (J. Machnik 1961, s. 69–71).

Badania nad kurhanami po południowej stronie Karpat zapoczątkowane zostały w 1936 r. (V. Budinský-Krička 1967, s. 277). Trwały one z przerwami do lat sześćdziesiątych XX w., z największym nasileniem w latach czterdziestych. Prowadził je głównie Wojtech Budinský-Krička, który rozkopał między innymi cmentarzyska kurhanowe w Kożanach, Kurimie i w Śapincu (V. Budinský-Krička 1967).

W okresie powojennym na terenach na północ od Karpat badania nad kopcami podejmowane były sporadycznie. Między innymi V. I. Zavada (w roku 1949) i I. Sviešnikov (w latach: 1969, 1971, 1972) kontynuowali prace na cmentarzyskach kurhanowych w Kulczycach (J. Machnik i in. 2000, s. 186), a Igor Sviešnikov wraz z V. I. Kozakiem — w Bolechowcach (I. K. Свешников 1990, s. 51, 52). Na terenie Polski w okresie powojennym obok informacji pochodzących od przypadkowych odkrywców, np. Zagórzyce, Korczyzna (P. Valde-Novak 1988), Przeworsk (K. Moskwa 1963), jedynym przebadanym kurhanem KCS był kopiec w Jawczycach, zbadany w ramach prac Ekspedycji Karpackiej (H. Zoll-Adamikowa, J. Niżnik 1963).

Nowy etap badań nad kopcami w rejonie karpackich dorzeczy Wisły, Dniestru i Cisy rozpoczął się w połowie lat osiemdziesiątych XX wieku. Prace wykopaliskowe prowadzone były na terenie Pogórza Strzyżowskiego i Dynowskiego w miejscowościach: Bierówka (J. Gancarski, A. i J. Machnikowie 1986; 1990), Niepla, Krajowice (J. Gancarski 1992), Skopów, Średnia, Wola Węgierska (J. Machnik, E. Sosnowska 1996; 1998; 1999; P. Jarosz 2002) i Dylągówka (B. Bargiel, M. Florek 2002). Łącznie w ich wyniku rozpoznano 10 obiektów. W latach dziewięćdziesiątych XX wieku w ramach współpracy polsko-słowackiej (J. Machnik, P. Mačala 2001; 2008) rozpoznano kopce w Hankovcach oraz Brestovie na Wyżynie Ondawskiej (V. Cyhylyk, J. Machnik 1993–1994). W tym samym okresie rozpoczęto polsko-ukraiński, trwający do chwili obecnej, interdyscyplinarny projekt, podczas którego przeprowadzono badania na kurhanach w dorzeczu górnego Dniestru: Bykiv i Niżne Hajj (J. Machnik i in. 2006b).

Obok prac wykopaliskowych nie bez znaczenia dla poznania problematyki osadnictwa KCS na omawianym terenie są badania powierzchniowe, prowadzone na ob-

szarze Polski w ramach AZP, a na terenach sąsiadujących — w ramach wzmiankowanych projektów: polsko-słowackiego i polsko-ukraińskiego. Badania powierzchniowe, ograniczone jedynie do rejestracji widocznych w terenie kopców, nie pozwalają na ustalenie ich przynależności kulturowej. W strefie tej bowiem obok kopców późnoneolitycznej ludności KCS występują kurhany wczesnobrązowe, związane z kulturą trzciniecką i komarowską (np. Komarów), późnohalszackie — związane z oddziaływaniami na te tereny ludności scytyjskiej, np. Bykiv (J. Machnik i in. 2006b) oraz kurhany wczesnośredniowieczne, np. Jawczyce (H. Zoll-Adamikowa, J. Niżnik 1963).

W ramach badań powierzchniowych udało się zlokalizować skupiska kurhanów na zachód od Wisłoka, na garbach: Warzyckim i Gogolowskim w zachodniej części Pogórza Strzyżowskiego (J. Gancarski, A. i J. Machnikowie, 1990, ryc. 2) oraz we wschodniej jego części w rejonie Czudca (A. Lubelczyk 2001). Dalej na wschód kopce występują na terenie Pogórza Dynowskiego, gdzie odkrywane były między innymi w rejonie Średniej (M. Gedl 1997), Dylągówki (S. Czopek 1997; B. Bargiel, M. Florek 2002), czy w okolicach Jarosławia (W. Poradyło, A. Kostek 2000). W trakcie wzmiankowanych już międzynarodowych projektów badawczych prowadzono badania powierzchniowe, których efektem było m. in. odkrycie kilkuset kurhanów na wysoczyznach karpackich w dorzeczu górnego Dniestru, między Wysoczyzną Chyrowsko-Ogródecką a międzyrzeczem Siwki i Łomnicy (J. Machnik i in. 2000; 2004; 2006a; 2006b; 2007). Także prospekcja powierzchniowa na Wyżynie Ondawskiej w ramach projektu polsko-słowackiego doprowadziła do odkrycia ponad 200 nasypów kurhanowych, które z dużym prawdopodobieństwem można łączyć z KCS (K. Tunia 2008).

Zasięg występowania kurhanów KCS na pogórzach i wysoczyznach karpackich

Obecny stan badań pozwala stwierdzić, że obszar występowania kopców, które można łączyć z KCS w Karpatach i na Podkarpaciu, po północnej stronie łuku Karpat, obejmuje tereny mniej więcej od rzeki Wisłok na zachodzie po Łomnicę i Siwkę na wschodzie (ryc. 1). Na zachód od Wisłoka, w prawobrzeżnym dorzeczu Wisłoki, występuje skupisko kopców w rejonie Jasła. Jeszcze dalej na zachód brak jest zweryfikowanych danych na temat kurhanów poza łańcuchem kopców na Pogórzu Wielickim. Należy zwrócić uwagę na znacząco odległość pomiędzy podwielickim skupiskiem kopców a choćby kurhanami w zachodniej części Pogórza Strzyżowskiego. Niewątpliwie teren leżą-

cy między nimi w dorzeczu Dunajca był penetrowany przez grupy ludzkie KCS, o czym świadczą występowanie luźnych zabytków, w tym głównie siekier i toporów — np. w rejonie Gorlic, Limanowej czy Biecza (P. Valde-Nowak 1988).

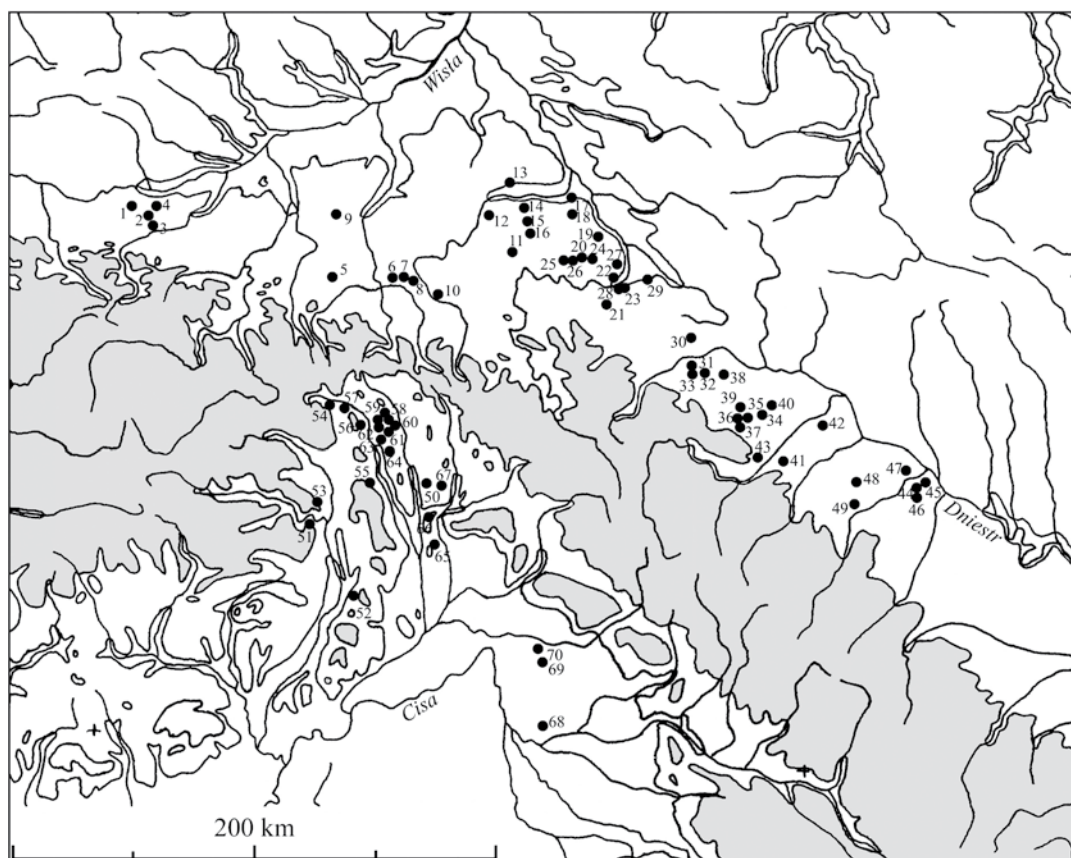
Na południe od łuku Karpat kopce KCS występują w obrębie Wyżyny Ondawskiej, jak również w dorzeczu Torysy w rejonie Prešova (Drienov i Velký Šariš, okres Prešov). Najdalej na południe sięgają terenów w pobliżu Humennego (V. Budinský-Krička 1967). W obrębie Kotliny Koszyckiej dotychczas nie odkryto obiektów, które z całą pewnością można wiązać z KCS (ryc. 1). Z terenów Ukrainy Zakarpackiej, z okolic Mukačeva znane są kopce, w których znaleziono fragmenty ceramiki zdobionej sznurem (Э. А. Балугурин 1985, s. 396; V. Budinský-Krička 1991, s. 101).

Na całym omawianym terenie liczne są ślady osadnictwa KCS w postaci luźnych znalezisk, takich jak topory kamienne i siekiery, pochodzące zapewne głównie ze zniszczonych grobów. Znane są także osady i obozowiska, np. Side (J. Machnik i in. 1997), Lubiša-Merava (P. Valde-Nowak 2001), Kłaj (A. Czekaj-Zastawny i in. 2002), Przybówka (J. Gancarski i in. 2008) oraz pracownie siekier (P. Valde-Nowak, I. Strakošová 2001).

Położenie kurhanów

Odkrywane w Karpatach kurhany KCS wykazują pewne charakterystyczne cechy wspólne. Kopce lokowane są na wierzchołkach wzniesień, w miejscach eksponowanych, dominujących nad najbliższą okolicą (J. Machnik 1966, s. 57; 2001; K. Tunia 2008, ryc. 1). Odstępstwem od tej reguły jest sytuacja topograficzna mogił w Kołpcu, zgrupowanych w obrębie wypłaszczenia u źródeł Kołodnicy (J. Machnik 1979). Rozmieszczone są łańcuchowo (M. Gedl 1997, ryc. 2–6; J. Machnik i in. 2008a, ryc. 1; K. Tunia 2008), w odległościach od parudziesięciu do paruśmetrów od siebie, bądź tworzą skupiska liczące od dwóch do nawet kilkunastu obiektów (J. Machnik i in. 2006b). Dla zgrupowań charakterystyczne jest wspólne występowanie kopców różniących się rozmiarami, przy czym największy usytuowany jest zwykle centralnie (J. Machnik i in. 2006b, s. 153, fig. 5: E). Tak w obrębie skupisk, jak i łańcuchów, kurhany mogą być zróżnicowane chronologicznie i pochodzić z różnych faz osadnictwa KCS (np. kopce w Średniej, Woli Węgierskiej, Balicach i Kulczycach), jak również wiązać się z innymi, młodszymi jednostkami kulturowymi, np. Komarów, Rakowa (T. Sulimirski 1968).

Najwyżej położonym kopcem w Karpatach jest kurhan 2 w Hankovcach, znajdujący się na wysokości 525 m n.p.m.

Ryc. 1. Stanowiska grobowe kultury ceramiki sznurowej w strefie karpackiej

Fig. 1. Grave sites of the Corded Ware culture in the Carpathian zone

1. Wieliczka stan. Kozi Rożek, pow. loco, 2. Jawczyce stan. 1, pow. Wieliczka, 3. Dobczyce, pow. Wieliczka, 4. Brzezie, pow. Wieliczka, 5. Rożnowice, pow. Gorlice, 6. Bierówka, pow. Jasło, 7. Krajowice, pow. Jasło, 8. Niepla, pow. Jasło, 9. Zagórzycze, pow. Ropczyce-Sędziszowice, 10. Korczyzna, pow. Krosno, 11. Dylągówka, pow. Rzeszów, 12. Siedliska, pow. Rzeszów, 13. Czarna, pow. Łańcut, 14. Markowa, pow. Łańcut, 15. Husów, pow. Łańcut, 16. Tarnawka, pow. Łańcut, 17. Przeworsk, pow. loco, 18. Siennów, pow. Przeworsk, 19. Morawsko, pow. Jarosław, 20. Wola Węgierska, pow. Jarosław, 21. Kniażyce, pow. Przemyśl, 22. Przemyśl, pow. loco, 23. Siedliska, pow. Przemyśl, 24. Średnia, pow. Przemyśl, 25. Hucisko Nienadowskie, pow. Przemyśl, 26. Skopów, pow. Przemyśl, 27. Orzechowce, pow. Przemyśl, 28. Nowosiółki, pow. Przemyśl, 29. Balice, raj. Mościska, 30. Rakowa, raj. Stary Sambor, 31. Kulczyce Szlacheckie, raj. Sambor, 32. Ozimina, raj. Sambor, 33. Side, raj. Sambor, 34. Niżne Haji, raj. Drohobycz, 35. Bolechowce, raj. Drohobycz, 36. Kołpiec, raj. Drohobycz, 37. Stebnik, raj. Drohobycz, 38. Bykiv, raj. Drohobycz, 39. Wacowice (Załużany), raj. Drohobycz, 40. Kawsko, raj. Stryj, 41. Łotatniki, raj. Stryj, 42. Chromohorb, raj. Stryj, 43. Daszawa, raj. Stryj, 44. Komarów, raj. Halicz, 45. Kryłos, raj. Halicz, 46. Wiktorów, raj. Halicz, 47. Błudniki, raj. Halicz, 48. Niegowce, raj. Kałusz, 49. Kałusz, raj. Kałusz, 50. Košarovce, okr. Humenné, 51. Malý Šariš, okr. Prešov, 52. Drienov, okr. Prešov, 53. Velký Šariš, okr. Prešov, 54. Bardejov-Klušov, okr. Bardejov, 55. Buclovany, okr. Bardejov, 56. Hankovce, okr. Bardejov, 57. Komárov, okr. Bardejov, 58. Kožany, okr. Bardejov, 59. Kurima, okr. Bardejov, 60. Šapinec, okr. Bardejov, 61. Radoma, okr. Bardejov, 62. Kučin, okr. Bardejov, 63. Marhaň, okr. Bardejov, 64. Giraltovce, okr. Bardejov, 65. Lesné, okr. Michalovce, 66. Brekov-Topolovka, okr. Humenné, 67. Brestov, okr. Humenne, 68. Batrad, raj. Beherov, 69. Makarove, raj. Mukaceve, 70. Malaja Gora, raj. Mukaceve

(J. Machnik i in. 2008b), z reguły jednak występują one na wysokościach nie przekraczających 450 m n.p.m.

Budowa kurhanów

Na terenie objętym analizą przebadano dotychczas około 110 kurhanów. Sposób eksploracji wielu z nich nie był zadowalający, co ma znaczący wpływ na liczbę i jakość danych dotyczących budowy kopca oraz lokalizacji i wy-

posażenia jam grobowych. Pierwsze kopce były badane głównie wykopem o szerokości paru metrów, przecinającym cały nasyp kopca, np. Wiktorów (J. Machnik 1961), bądź okrągłym wkopem o średnicy kilku metrów w partii centralnej (V. Budínský-Krička 1967). Metody takie nie pozwalały na odkrycie i zbadanie wszystkich elementów występujących w nasypie i w jego sąsiedztwie (np. grobów przykurhanowych).

Do dzisiejszych czasów nasypy kurhanów zachowały się w różnym stanie; ich stopień destrukcji w największej

Tabela 1. Wysokość i średnica kurhanów

Table 1. Heights and diameters of barrows

WYSOKOŚĆ	ŚREDNICA			
	0-10 m	10-15 m	15-20 m	ponad 20 m
0-0,5 m	5	9	3	3
0,5-1 m	9	11	13	2
1-2 m	2	17	5	3
ponad 2 m				7

Tabela 2. Parametry rowków podkurhanowych

Table 2. Parameters of barrow ditches

stanowisko	średnica w metrach	szerokość w metrach	głębokość w metrach
Wola Węgierska	6	0,2-0,3	0,3
Bierówka, kurhan A	5,2	0,2	0,4
Bierówka, kurhan B	10	0,35	0,4
Krajowice	6	0,2	?
Niepla	8,3	0,25	0,2
Dylągówka	4,5	0,2	0,15
Średnia, kurhan 1	6	0,3	?
Średnia, kurhan 2	9	0,3	0,4
Średnia stan. 3, kurhan 3	8	0,25	0,4
Skopów		0,3	0,1
Hankovce stan. 1, kurhan 34	7	0,35	0,3

mierze zależy od położenia. Największą szansę na dobre przetrwanie nasypu miały kurhany porośnięte lasem chroniącym przed zniszczeniem naturalnym i antropogenicznym, np. Kulczyce, kurhan 5 (T. Sulimirski 1968). Obiekty odkrywane na polach ornych, wystawione na długotrwałą działalność rolniczą, są niemal całkowicie zniwelowane.

Zachowane kurhany miały kształt mniej więcej okrągły, czasami lekko owalny. Największe nasypy znane z omawianego terenu osiągały wysokość ponad 3 m, np. Kryłós (T. Sulimirski 1968, s. 135, 136). Inne zostały w mniejszym lub większym stopniu zniwelowane. Niekiedy nasypy zaznaczały się już tylko jako ciemniejsza plama na powierzchni gruntu, bądź widoczna była jedynie centralna jama grobowa, np. Bykiv (J. Machnik i in. 2006c). Wśród obiektów eksplorowanych najliczniejsze są kurhany o wysokości 1–2 m. Średnica zachowanych nasypów waha się od 8 do 30 m, z czego najwięcej obiektów znajduje się w przedziale 10–15 m (tab. 1).

Nasypy kurhanów budowane były w miejscu wcześniej przygotowanym poprzez wypalenie porastającej roślinności, o czym świadczy odkrywana dziś pod nimi warstwa węgla drzewnych czy ślady wyrównywania terenu, np. Hankovce, kurhan 34 (J. Machnik i in. 2008a, s. 175).

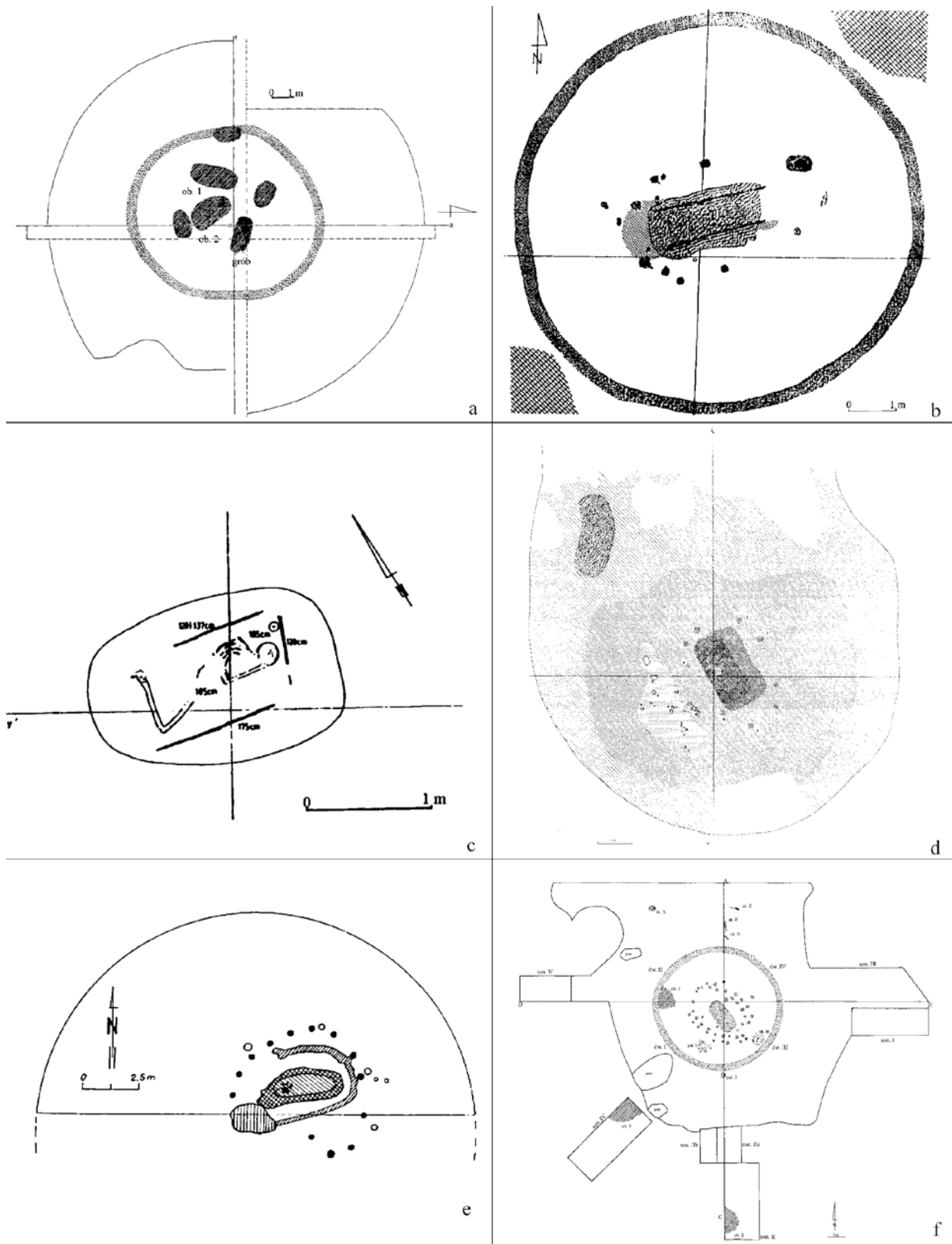
Kopce KCS są zazwyczaj jednofazowe — zdarza się jednak, że w późniejszych czasach, gdy w nasypach lub u ich podstawy lokowano kolejne groby, były one powiększane. Dotyczy to w szczególności dużych obiektów. Przykładem

jest tu kurhan 1 z Rakowej (nasyp o wysokości 2 m i średnicy 20 m), gdzie obok jamy grobowej KCS odkryto naczynie kultury trzcinieckiej (dalej: KT), pochodzące zapewne z grobu (T. Sulimirski 1968). Można przypuszczać, że w starszym kurhanie ludności KCS złożono pochówek KT, a następnie nasyp został powiększony. Zjawisko wykorzystywania kopców KCS przez ludność KT jest spotykane również na terenach lessów zachodniomałopolskich (P. Włodarczak 2001; 2006; J. Górski, P. Jarosz 2007). W dużym kurhanie 3 (średnica 23,4 m, wysokość 3,4 m) w Leśnem na północno-wschodniej Słowacji, w górnej części nasypu znajdował się grób z okresu wpływów rzymskich (V. Budinský-Krička 1967). Zagadkę stanowią duże kopce w Balicach koło Mościsk (A. Chizzola 1903), dane z tych odkryć są jednak niejednoznaczne, a zabytki z nich pochodzące — mocno zróżnicowane chronologicznie (P. Jarosz, J. Machnik 2000).

W płaszczach kopców odkrywane są tak ślady obrzędów towarzyszących składaniu zmarłego do grobu, jak i powstałe przy budowie nasypu, w postaci pojedynczych węgli drzewnych, palenisk lub warstw węgla drzewnych, śladów spalonych konstrukcji drewnianych czy przepalonych na czerwony kolor ziemi. Pojedyncze węgle drzewne znajdują się niemal w każdym kurhanie (P. Jarosz 2010). Pod nasypami niektórych widoczne są również rozległe warstwy węgla drzewnego o miąższości 1–3 cm, np. w kurhanie 2 w Kołpcu (T. Sulimirski 1968, plan 28) czy w Kurmie, kurhan 6 (V. Budinský-Krička 1967, s. 288). Stanowią one prawdopodobnie ślad celowego przygotowania świętego miejsca na kopiec w obrzędzie puryfikacyjnym (W. Szafrański 1987, s. 110) lub mogą być świadectwem wcześniejszych pożarów. W obrębie nasypu oraz na powierzchni pierwotnej odkrywane są paleniska w postaci warstewek węgla drzewnego oraz mocno przepalonych ziemi. Występują one zazwyczaj pojedynczo lub w liczbie 2–3. Obiekty te posiadały od 30 do 80 cm średnicy, choć zdarzają się i większe o rozmiarach zbliżonych do 200 cm i miąższości 2–3 cm. W kurhanie 2 w Hankovcach (J. Machnik i in. 2008b) odkryto ślady co najmniej 7 palenisk na elementach konstrukcji kamiennej, na poziomie pierwotnym oraz w nasypie. Paleniska powstawały przed usypaniem kopca oraz w trakcie jego budowy; możliwe, że podczas obrzędów towarzyszących rytuałowi pogrzebowemu.

W nasypach kopców znajdowany jest ruchomy materiał zabytkowy w postaci fragmentów naczyń, artefaktów kamiennych oraz kości. Przypuszczalnie pewna liczba naczyń była celowo rozbijana w czasie obrzędów funeralnych, np. Bierówka (J. Gancarski, A. i J. Machnikowie 1986; 1990). Możliwe, że rozbijanie naczyń na grobie miało znaczenie magiczne (S. Czopek 1999).

Pod kopcami odkrywane są rowki, wyznaczające pierwotny zasięg nasypu (tab. 2, ryc. 2: a, b, f). Obiekty te

Ryc. 2. Konstrukcje grobowe pod kurhanami kultury ceramiki sznurowej: a — Średnia, kurhan 2 (wg J. Machnik, E. Sosnowska 1999), b — Niepla (wg J. Machnik 1994), c — Średnia, (wg J. Machnik, E. Sosnowska 1996), d — Brestov (wg J. Gancarski, J. Machnik, I. Strakošová, K. Tunia 2001), e — Jawczyce (wg H. Zoll-Adamikowa, J. Niżnik 1963), f — Hankovce, kurhan 34 (wg J. Machnik, H. Mačalová, K. Tunia, P. Jarosz 2008)

Fig. 2. Grave structures under the barrows of the Corded Ware culture: a — Średnia, barrow 2 (after J. Machnik, E. Sosnowska 1999), b — Niepla (after J. Machnik 1994), c — Średnia, (after J. Machnik, E. Sosnowska 1996), d — Brestov (after J. Gancarski, J. Machnik, I. Strakošová, K. Tunia 2001), e — Jawczyce (after H. Zoll-Adamikowa, J. Niżnik 1963), f — Hankovce, barrow 34 (after J. Machnik, H. Mačalová, K. Tunia, P. Jarosz 2008)

zostały do tej pory odkryte na terenie Pogórza Dynowskiego (6 kurhanów), Pogórza Strzyżowskiego (4 kurhany) oraz na Wyżynie Ondawskiej (1 kurhan). Nie znaleziono dotychczas obiektów tego typu w dorzeczu Dniestru. Średnica obszaru ograniczonego rowkiem jest zróżnicowana i waha się od 4,5 m do 10 m. Szerokość rowków wynosi od 20 do 35 cm, a największa uchwycona miąższość nie przekracza 40 cm. Niekiedy w ich obrębie odkrywano są jamy posłupowe.

Uważa się, że rowki spełniały istotne funkcje kulturowo-magiczne. Prawdopodobnie oddzielały one strefę *sacrum* od *profanum* (J. Machnik 1979). Analogiczne obiekty występują na terenach lessów zachodniomłopolskich (P. Włodarczyk 2000, tab. 2) oraz w rejonie Lubaczowa (J. Machnik 1966), a także na Grzędzie Sokalskiej (J. Bagińska 1997; W. Koman 1997); wymiarami nie odbiegają one od karpaccich.

Średnica nasypu kurhanowego może też być wyznaczona poprzez jamy przykurhanowe, tzw. glinianki, z których wybierano ziemię do budowy kopca. Na terenie Pogórza Karpackich jamy te były z reguły nieregularnego kształtu i znajdowały się wokół nasypu kurhanu: Bierówka, kurhany A i B (J. Gancarski, A. i J. Machnikowie 1986; 1990) i Średnia stan. 3, kurhan 2 (Jarosz 2002). Obiekty te, z reguły dość płytkie, o miąższości około 0,5 m, czasami sięgały głębokości 1 m. Wyjątkowo przy kurhanie w Dylągówce odkryto półksiężycowatą jamę o szerokości dochodzącej do 2 m i głębokości 0,4 m, zlokalizowaną od strony N-NE-E kopca (B. Bargiel, M. Florek 2002, ryc. 5). Glinianka ta swoim kształtem przypomina duże półksiężycowate obiekty tego typu z Grzędy Sokalskiej, np. Łubcze stan. 26, kurhany 1 i 2 (W. Koman 1989).

Pochówki

Pod nasypami kurhanów znajduje się zwykle jedna, centralnie położona jama grobowa (ryc. 2: b, d-f); znane są też przypadki nakrywania wspólnym kopcem dwóch lub większej liczby obiektów. Przykłady takie znamy z kurhanu 10 w Niżnych Hajach, gdzie kopiec usypano nad dwiema niewielkimi jamami grobowymi, a żadna z nich nie znajdowała się w centrum kurhanu (J. Machnik 2003, J. Machnik i in. 2005). W kurhanie 2 w Średniej (ryc. 2: a) pod nasypem znajdowało się pięć jam (grób, obiekty nr 1-3, 5), a dodatkowo rowek kurhanowy był przecięty przez kolejny obiekt (nr 4). Trzy spośród nich interpretowane są jako groby, przeznaczenie pozostałych nie zostało ustalone (J. Machnik, E. Sosnowska 1999, s. 28, 29). Najprawdopodobniej dwa pochówki znajdowały się pod kurhanem 6 w Kurimie (V. Budinský-Krička 1967).

Pod nasypami kurhanów zmarłych składano w jamach grobowych lub bezpośrednio na powierzchni. Jamy były prostokątne lub owalne w rzucie poziomym; występują również obiekty prostokątne z zaokrąglonymi narożnikami. Często obiekty, które w górnej partii były owalne, w części przydennej stają się prostokątne. W profilach ścianki jam są zazwyczaj lekko ukośne, przez co ich rozmiary przy dnie są znacznie mniejsze niż na poziomie odkrycia. Dna obiektów grobowych są spoziomowane w przekroju podłużnym, a w przekroju poprzecznym na ogół nieckowate. W kurhanach z Jawczyc (H. Zoll-Adamikowa, J. Niżnik 1963) i Woli Węgierskiej (J. Machnik, E. Sosnowska 1998) jedna część dna grobu była głębsza i oddzielona niskim stopniem od płytszej reszty.

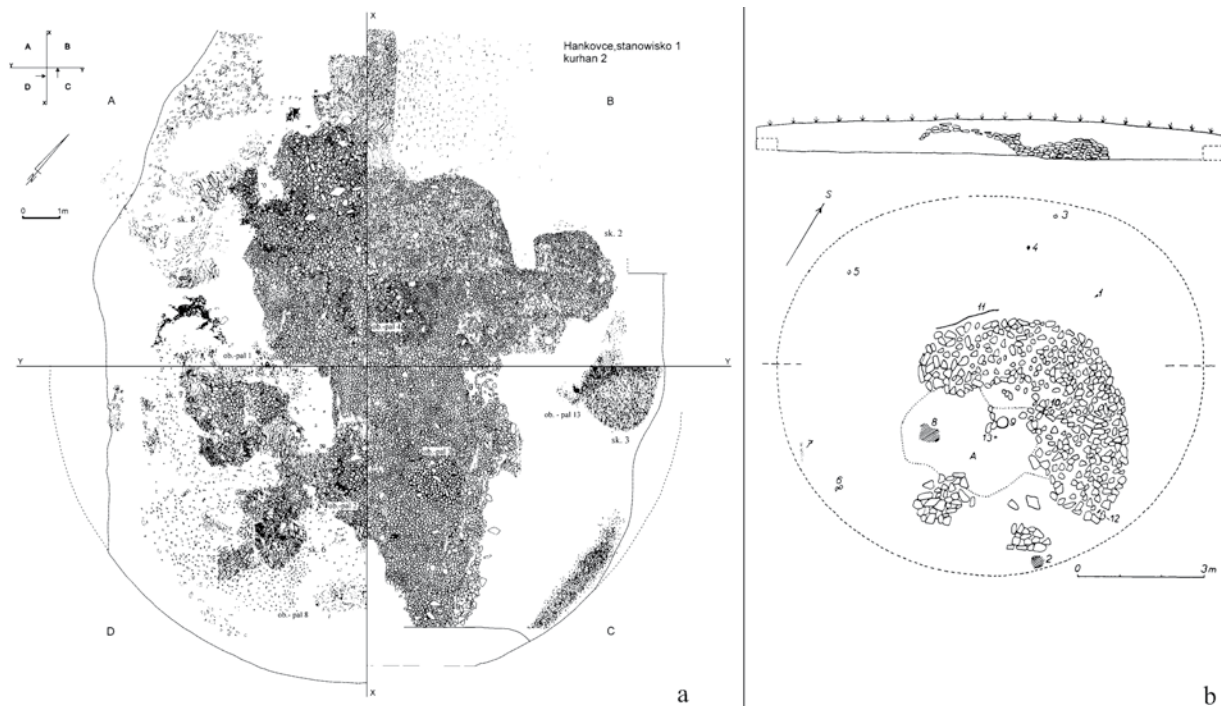
Wielkość jam grobowych jest bardzo zróżnicowana, największe osiągają rozmiary 3 x 2 m — np. Rakowa, kurhan 7 (T. Sulimowski 1968) i Bykiv, kurhan 1 (J. Machnik i in. 2006a). Najmniejszą jamę centralną — o długości około 1 m — odkryto w kurhanie 8 w Niżnych Hajach (J. Machnik 2003). Najczęściej odkrywano obiekty mają około 2,2 m długości i około 1,5 m szerokości, zagłębione są w całość średnio na 0,5–0,8 m. Jamy są różnie zorientowane względem stron świata (tab. 3).

Tabela 3. Orientacja jam grobowych względem stron świata
Table 3. Orientation of grave pits

	Na N i E od Karpat	NE Słowacja	Razem
E-W	14	1	15
SW-NE	14	2	16
N-S	3	1	4
NW-SE	8	8	16
Razem	39	12	51

Dane zawarte w powyższej tabeli wskazują na różnice pomiędzy terenami na E i N od łuku Karpat oraz obszarem wschodniej Słowacji. Można zaobserwować, że orientacja grobów wzdłuż osi SW-NE i W-E, dominująca w dorzeczu górnej Wisły i górnego Dniestru, rzadko występuje na Słowacji, gdzie większość jam grobowych zorientowana jest wzdłuż osi NW-SE. Ze względu na brak wystarczających danych trudno analizować tę różnicę w kontekście chronologicznym, co szczególnie dotyczy terenów słowackich.

W jamach grobowych zachowały się ślady konstrukcji drewnianych, widoczne zazwyczaj jako szeroka na około 20–30 cm warstwa o czarnym lub jasnoszarym zabarwieniu, występująca przy ścianach (ryc. 2: b, c). Niekiedy w jej obrębie znajdują się węgle drzewne lub całe przepalone belki drewniane. Odkrycia te pozwalają na odtworzenie szczegółów konstrukcji. Najczęstsze są pozostałości skrzyni o konstrukcji zrębowej (Średnia stan 3, kurhan 2;

Ryc. 3. Konstrukcje kamienne pod nasypami kurhanów kultury ceramiki sznurowej: a — Hankovce, kurhan 2 (wg J. Machnik i in. 2008b), b — Šapinec (wg V. Budinský-Krička 1967)

Fig. 3. Stone structures under the mounds of the Corded Ware barrows: a — Hankovce, barrow 2 (after J. Machnik *et al.* 2008b), b — Šapinec (after V. Budinský-Krička 1967)

Bierówka, kurhan B; Kulczyce, kurhan V), występujące również na obszarach lessów zachodniomłopolskich: w Gabułtowie (J. Górski, P. Jarosz 2006) i Miernowie (A. Kempisty 1967). Odmiennej jest charakter dwóch konstrukcji pochodzących z kurhanów w Bykowie (J. Machnik i in. 2006a, s. 207; 2006c, s. 280). Do budowy skrzyni zastosowano tam półokrągłaki, ułożone płaską stroną do wnętrza jamy. Zwrócić należy uwagę, że podobnie wykonana została konstrukcja w grobie należącym do KT z tej samej miejscowości (J. Machnik i in. 2007, ryc. 2). W niektórych jamach występują także ślady konstrukcji zlokalizowanych jedynie na ich dłuższych bokach, np. Niepla (ryc. 2: b). Zdaniem T. Sulimirskiego (1968), jamy grobowe w Kulzycach oraz w Kołpcu miały być przykrywane drewnianymi belkami, tworzącymi rodzaj pomostu. Zwyczaj ten jest bardzo charakterystyczny dla późnej fazy kultury tryolskiej (V. A. Dergačev 1991) oraz dla kultur z obszarów stepowych (J. J. Rassamakin 2004).

W okolicach jam grobowych występowały różnego rodzaju konstrukcje drewniane czy małe nasypy, służące najprawdopodobniej do zabezpieczenia jam, a poprzedzające budowę głównego kopca. W Jawczycach (ryc. 2: e), Niepli (ryc. 2: b), Bykowie (J. Machnik i in. 2006a), Hankovcach, kurhan 34 (ryc. 2: f) oraz Brestowie (ryc. 2: d) rozmieszczenie dolków posłupowych wskazuje na istnienie konstrukcji naziemnych, które odzwierciedlały zapewne ideę „domu zmarłego”, tak często spotykaną w społeczno-

ściach pradziejowych (Z. Krzak 1980, s. 31, 32). Konstrukcje te były zapewne zróżnicowane, ponieważ w Bykowie odkryto jedynie dwa, a w Hankovcach (kurhan 34), aż 41 śladów po słupkach. Badania na terenie Pogórza Dynowskiego (J. Machnik, E. Sosnowska 1996; 1998; 1999) oraz na Słowacji (J. Machnik i in. 2008b) wykazały istnienie nad jamą grobową małych kopczyków o wymiarach nie przekraczających jej rozmiarów.

W Jawczycach stwierdzono ślady po słupach oraz otaczający jamę rowek (ryc. 2: f). Owalny rowek znajdował się wewnątrz konstrukcji drewnianej, która później, przed usypaniem kurhanu, została rytualnie spalona (H. Zoll-Adamikowa, J. Niżnik 1963). Grób w kurhanie 7 w Niżnych Hajach był otoczony pierścieniem z gliny (J. Machnik 2003).

Obecność pod nasypem kurhanu, zarówno w jamie grobowej, jak i w jej otoczeniu, wielu elementów konstrukcyjnych, jest świadectwem obrzędów związanych z pochówkiem zmarłych. Prawdopodobnie ludność kultury ceramiki sznurowej nie sypała kopców zaraz po złożeniu zmarłego do grobu. Możliwe, że przez jakiś czas funkcjonował szalas — „dom grobowy”, pozwalający na przygotowanie kolejnych obrzędów sepulkralnych.

Wypelniska jam grobowych w większości analizowanych kurhanów zawierają węgle drzewne, które są rozmieszczone równomiernie albo skoncentrowane w stropie, np. Jawczyce (H. Zoll-Adamikowa, J. Niżnik 1963)

bądź przy dnie jamy. Duże nasycenie węglami drzewnymi części przydennej powoduje, że jej wypełnisko odcina się od reszty ciemniejszym kolorem. Wydaje się również, że palono w nich ogniska, o czym świadczy przepalane dno jamy w Bierówce, kurhan A (J. Gancarski, A. i J. Machnikowie 1986).

W kurhanach, w których nie znaleziono jam grobowych, zmarłych składano bezpośrednio na powierzchni gruntu lub w miejscu specjalnie do tego celu przygotowanym. Złożenie szczątków zmarłych na powierzchni zaobserwowano w co najmniej dziesięciu przypadkach¹.

W Komarowie (kurhan 5) pochówek znajdował się prawdopodobnie w obrębie przestrzeni 1,5 x 1 m, gdzie na powierzchni kopalnej rozrzucony był węgiel drzewny. Prawdopodobnie na powierzchni gruntu złożony został również pochówek w kurhanie 39 z tej miejscowości. Został on obłożony belkami, których ślad zachował się w formie spalonych kłód (T. Sulimirski 1968). Niekiedy brak jest jakiegokolwiek oznaczenia miejsca pochówku, a tylko występujące zazwyczaj przy nim wyposażenie sugeruje jego obecność.

Pod kurhanem 4 w Šapincu oraz kurhanem 2 w Hankovcach zmarli zostali najprawdopodobniej złożeni w obrębie konstrukcji kamiennych (ryc. 3). W kurhanie 4 w Šapincu był to wieniec o średnicy 5,75 m (ryc. 3: b). W centrum głównego łuku konstrukcji, w odległości 1,5 m na SE od środka, na głębokości 80 cm, na poziomie kopalnym, znajdowały się pozostałości szkieletu (V. Budinský-Krička 1967, obr. 19). W kurhanie 2 w Hankovcach zmarły ułożony był najprawdopodobniej w środkowej części wrzcionowatej (trójkątnej) konstrukcji, otoczonej na dłuższych bokach skupiskami kamieni (ryc. 3:a). Szkielet nie zachował się, a śladem po ewentualnym pochówku może być wyposażenie w postaci wiórowca krzemienego (J. Machnik i in. 2008b).

Na ogólną liczbę 110 kurhanów tylko w około 20% znaleziono szczątki ludzkie. W pozostałych przypadkach, ze względu na zakwaszenie ziemi, działalność ludzką lub zwierzęcą, szkielety uległy zniszczeniu. Obowiązywała inhumacja; na omawianym obszarze odkryto tylko siedem grobów ciałopalnych, z których sześć znajdowało się na Wysoczyźnie Ondawskiej, a jeden w Wiktorowie, w dorzeczu Dniestru. Spalone szczątki zmarłych składane były w płytkich jamach, wypełnionych węglem drzewnym lub na pierwotnej powierzchni gruntu w obrębie przepalanej ziemi. Jamy i miejsca przepalone miały kształt nieregularny i rozmiary zbliżone do jam grobów szkieletowych (np. Kurima, kurhan 5 — wymiary: 1,75 x 1,35 m; Kurima, kurhan 6 — wymiary: 1,7 x 1,1 m). W kurhanie 2 w Wiktorowie przepalone kości złożono do prostokątnej jamy o wymia-

rach 2 x 1 m. Pod nasypem kurhanu 5 w Kurimie odkryto dwa pochówki: jeden zlokalizowany w płytkiej jamie — palenisku (?) (V. Budinský-Krička 1967), drugi — na powierzchni pierwotnej, również w obrębie paleniska (A). W południowo-wschodniej Polsce i na Ukrainie oprócz omawianego Wiktorowa, obiekty ciałopalne KCS znane są z Łubcza stan. 26, kurhan II (W. Koman 1989), Kołokolina, kurhan 1, Krasowa i Komarna (T. Sulimirski 1968). Ciałopalny obrządek pogrzebowy występuje również w morawskich ugrupowaniach tej kultury (L. Šebela 1999, s. 210). Kremacja mogła pojawić się w KCS nad górną Wisłą, górnym Dniestrem i Cisą wskutek wpływów z kierunku południowego, gdzie pod koniec IV tys. BC notowana jest w obrębie ugrupowań kultury badeńskiej, w górnym dorzeczu Cisy oraz w okolicach kolana Dunaju (G. Nevizánsky 1985, s. 258; A. Koško 2001, s. 410). Warto zaznaczyć, że na obszarze Wyżyny Ondawskiej w kopcach KCS (np. Brestov) występuje ceramika charakterystyczna dla kultury badeńskiej (J. Gancarski i in. 2001, s. 37, fig. 14: 11, 12, 14, 15, 25). Przenikanie idei ciałopalnego obrządku pogrzebowego mogło prowadzić również z terytorium grupy Sofijevka kultury trybolskiej (początki III tys. BC) poprzez ludność kultury środkowodnieprzańskiej (A. Koško 2001, s. 410). Ludność tej ostatniej penetrowała dorzecze górnego Dniestru i górnego Bugu, wchodząc w kontakt z KCS (J. Machnik 2003). Ciałopalny obrządek pogrzebowy występuje również w grupie Nyírség-Zatin (J. Vladár 1970, s. 229; J. Machnik 1987, s. 46).

Jak wspomniano, w większości przypadków do grobu składano osobników niespalonych. Sposób ułożenia szczątków był bardzo zróżnicowany (tab. 4). Pod kurhanami w Kulczycach, kurhan 1 i 7, Šapincu, kurhan 4, Giraltovcach, kurhan 1, grób III oraz Ozimanie, kurhan 2, zmarli zostali złożeni na prawym boku, natomiast w Średniej, kurhan 1 (ryc. 2: d), Šapincu, kurhan 1 oraz w Lesněm, kurhan 2 — na lewym boku. W taki sam sposób zostały złożone zwłoki w kurhanie w Batrad, okr. Berehovsky, na Ukrainie Zakarpackiej (V. Budinský-Krička 1991). Zmarłych składano również w pozycji wyprostowanej na plecach, z nogami podgiętymi i odwiedzionymi (Drienov, kurhan 1, Lešne, kurhan 1 i 3) lub wyprostowanymi w kolanach. Ostatni sposób wystąpił jedynie w Balicach, jednakże wyniki tych badań należy traktować z dużą ostrożnością (P. Jarosz, J. Machnik 2000). Także układ zmarłych w pozycji wyprostowanej na plecach z podgiętymi i odwiedzionymi nogami należy do rzadkości (P. Włodarczak 2008). Analogiczny sposób ułożenia zmarłego spotykany jest w KCS sporadycznie, występuje natomiast we wczesnobrązowych ugrupowaniach w Kotlinie Karpackiej. Zwyczaj ten rozpowszechniony jest szczególnie w kulturach stepowych (J. J. Rassamakin 2004) oraz w kulturze grobów jamowych w Kotlinie Karpackiej (I. Ecsedy 1979).

¹ Możliwe, że w niektórych przypadkach nie odkryto jam grobowych ze względu na zastosowaną metodę badań.

Tabela 4. Kierunek złożenia głowy zmarłego a układ szczątków
Table 4. Orientation of head versus position of body

układ zmarłego głowa	bok lewy	bok prawy	wyprostowany	wyprostowany nogi odwiedzone	układ nieustalony
E					1
SE	1				
S					
SW	1	3			1
W	1	1	1	2	
NW	1	1	2	1	4
N			1		
NE					
Razem	4	5	4	3	6

Tabela 5. Układ ciała a płeć i wiek zmarłego
Table 5. Position of body versus sex and age of deceased

	mężczyzna	os. dorosły	os. młodociany	nieokreślony
bok lewy	2			2
bok prawy		2		3
wyprostowany				4
wyprostowany na plecach nogi odwiedzone	1	1		1
cialopalny		1	1	5
układ nieustalony		1		
Razem	3	5	1	15

Płeć i wiek pochowanych udało się określić jedynie w kilku przypadkach (tab. 4). W trzech byli to mężczyźni w wieku *adultus*, *maturus* i *maturus/senilis*. Wśród pozostałych sześciu osobników zostało określonych jako dorosły, a jeden młodociany (tab. 5). Potwierdza to zaobserwowane na terenie południowo-wschodniej Polski i zachodniej Ukrainy spostrzeżenie, że kurhany wznoszone były dla dorosłych mężczyzn, a bardzo rzadko dla dzieci i osobników młodocianych (P. Włodarczak 2000; 2006; P. Jarosz 2003). Zwrócić należy uwagę na występowanie w tej strefie pochówków męskich złożonych na lewym boku. Przypadki takie nie są często notowane; na obszarze południowo-wschodniej Polski i zachodniej Ukrainy taki pochówek odkryto jedynie w Siwkach nad Horyniem (P. Jarosz, P. Włodarczak 2007, s. 76). W grobach podkurhanowych z Rokitna nad Dniestrem oraz z Kaczanówki i Nowosiółek Jaruzelskich nad Zbruczem zmarli zostali złożeni na lewym boku, ale ich płeć nie została określona. Pomimo różnicowanego układu zwraca uwagę fakt, że zmarli przeważnie zwróceni byli głową w kierunku zachodnim z odchyleniem na S i na N (tab. 4); w jednym przypadku zmarły złożony był na lewym boku z głową na E (Średnia, kurhan 3). Warto wspomnieć, że podkurhanowe pochówki męskie stanowią w przypadku innych środkowo- i północnoeuropejskich ugrupowań KCS zdecydowaną większość, a pochówki kobiece należą do wyjątków (P. Włodarczak 2006, s. 63).

Wypożenie pochówków

Z około 110 przebadanych kurhanów, 65 (59%) zawierało jamy grobowe z wyposażeniem złożonym z naczyń glinianych, w tym przede wszystkim pucharów i amfor, przedmiotów wykonanych z kamienia i krzemienia, a także stosunkowo nielicznych wyrobów z kości. W około 1/3 jam występowały siekiery oraz wióry krzemienne w typie noży. Nieco rzadziej (29%) w grobach znajdowane są toporki kamienne. Niezwykle rzadko, jedynie w 5 przypadkach, znaleziono grociki strzał do łuku. Naczynia w postaci pucharów, amfor oraz bardzo rzadko innych form (misy, naczynia miniaturowe) pochodziły z 29 grobów, co stanowi około 45% pochówków wyposażonych. Na północnym i południowym przedpolu Beskidu Niskiego (Wyżyna Ondawska, Pogórze Strzyżowskie) przez cały czas rozwoju KCS ceramika — w dużej ilości — rozproszona jest w obrębie nasypu kopca bądź na powierzchni pierwotnej (V. Budinský-Krička 1967; J. Gancarski, A. i J. Machnikowie 1986; 1990; J. Machnik 1998a, s. 19). Na obszarze tym brakuje natomiast wyposażenia ceramicznego w grobach podkurhanowych. Wyjątek stanowi grób z kurhanu 1 w Kućinie (z pucharem). Znaczna już liczba przebadanych kopców wydaje się potwierdzać te tendencje w sposobie wyposażania zmarłych.

Analiza współwystępowania zabytków w grobach wykazała częstą obecność siekier, toporów i długich wiórów (wiórowców) w różnych kombinacjach. Widoczne jest również jednoczesne wyposażenie w puchary i amfory, a także w puchary i siekiery oraz topory. Ponadto w grobach występują pojedynczo długie wióry, siekierki lub puchary. W niemal połowie obiektów stwierdzono obecność tylko jednego zabytku — w ośmiu przypadkach siekier lub długich wiórów, w czterech — toporów, w sześciu — pucharów, a w dwóch — amfor. W jedenastu grobach wyposażenie stanowiły jedynie naczynia gliniane, a w szesnastu — narzędzia krzemienne. Liczba zabytków w grobie z reguły nie przekraczała 2–3. Od tego „standardu” odbiegają niektóre pochówki, np. z Woli Węgierskiej, gdzie w grobie znaleziono topór, wiór, narzędzia krzemienne oraz puchar doniczkowy (J. Machnik, E. Sosnowska 1998), z Komarowa, kurhan 38 (grób zawierający dwie siekiery krzemienne, topór, grociki strzał do łuku i puchar), czy Kulczyc Szlacheckich, kurhan 3 — pochówek wyposażony w siekiere, topór, grociki oraz narzędzia krzemienne i puchar (T. Sulimirski 1968). Zauważone prawidłowości nie mają znaczenia chronologicznego. Brak standaryzacji wyposażenia w grobach podkurhanowych znajduje potwierdzenie w obserwacjach poczynionych dla kurhanów z lessów zachodniomałopolskich (P. Włodarczak 2000; 2006).

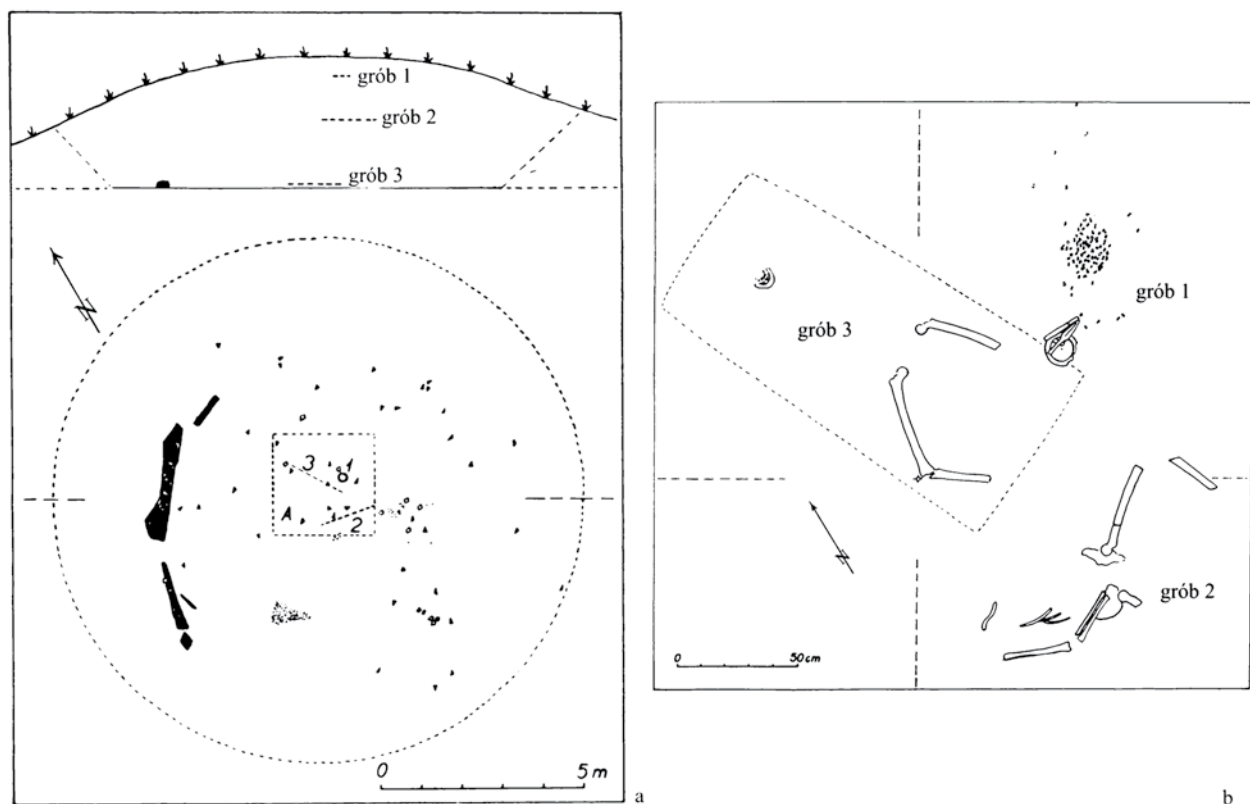
Jak wspomniano, około 40% grobów zaliczonych do KCS nie zawierało wyposażenia; występują one przez cały okres istnienia KCS co potwierdzają daty ^{14}C (np. Jawczyce, Bykiv — tab. 6).

Niewielka liczba zachowanych szczątków ludzkich umożliwia przeprowadzenie korelacji wyposażenia z płcią pochowanych oraz z ułożeniem zwłok. Zaobserwowane przypadki jednostkowe nie mogą być podstawą do formułowania wniosków, choć w odniesieniu do terenów Polski południowo-wschodniej oraz zachodniej Ukrainy potwierdzają panujące w KCS reguły (P. Włodarczak 2000; 2006; P. Jarosz 2003). Warto zwrócić tu uwagę na brak toporów przy zmarłych, złożonych do grobu na lewym boku.

Groby wkopane w kurhan

Są one niezwykle trudne do zaobserwowania, szczególnie w środowisku glebowym na pogórzach i wysoczyznach karpackich, gdzie zakwaszenie gleby powoduje zupełny rozkład kości ludzkich. Dodatkowo granice jamy grobowej wkopanej w nasyp ulegają zatarciu w procesie

erozji. W pojedynczych przypadkach, tak jak w kurhanie 1 w Lesném (ryc. 4), kości zachowały się i pomimo braku zarysów jam grobowych można było stwierdzić, że ponad grobem centralnym, w nasypie kopca znajdowały się dwa niewyposażone pochówki ludzkie (V. Budinský-Krička 1967). W kurhanie 2 w Średniej stan. 3, w trakcie eksploracji kopca obok centralnej jamy grobowej (obiekt 3), zaobserwowano obiekty wkopane w nasyp (ryc. 5). Odkryto tu cztery obiekty, w których kości nie zachowały się, a w trzech jamach grobowych znaleziono wyposażenie. Dwa z nich (obiekty nr 1 i 1a) zawierały inwentarze KCS, natomiast w obiekcie nr 2 leżały obok siebie amfora o cechach KCS i kubek kultury mierzanowickiej (dalej KM). Dno wkopanego w nasyp obiektu nr 2 znajdowało się powyżej pierwotnego poziomu gruntu, zaś obiekty nr 1 i 1a były zagłębione w całość, częściowo przecinając centralną jamę grobową (P. Jarosz 2002). W kurhanie B w Bierówce jama grobu wkopanego w kurhan także przecinała centralną jamę grobową (J. Gancarski, A. i J. Machnikowie 1990, ryc. 5). W omówionych przykładach uchwycono przynajmniej częściowo zarysy obiektów, a w kurhanie 3 w Lesném na podstawie ułożenia szkieletu można było określić orientację jamy względem stron świata. Rozmiary grobów wahały

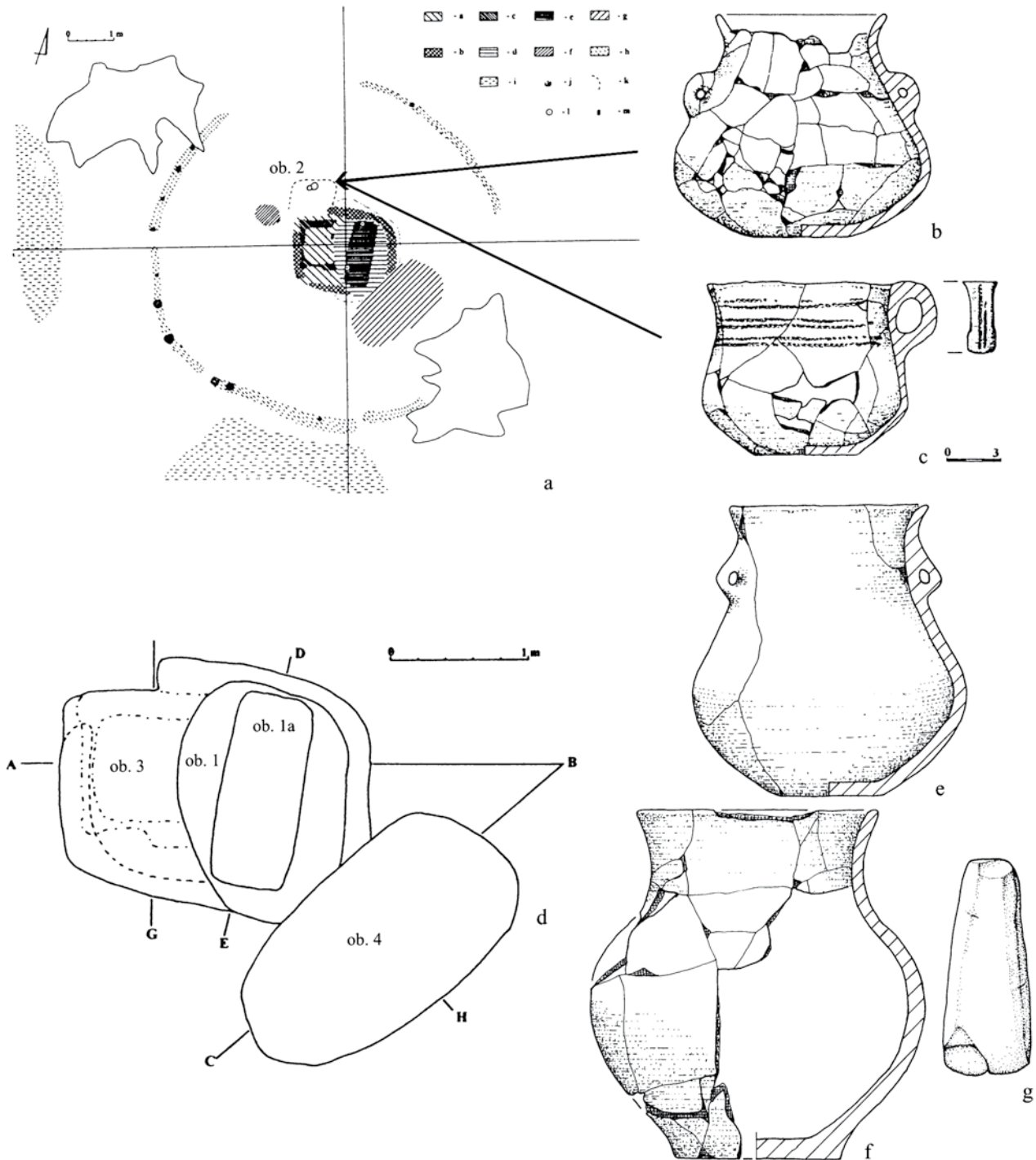
Ryc. 4. Kurhan kultury ceramiki sznurowej z grobami wkopanymi w nasyp w Lesném: a — przekrój pionowy i rzut poziomy kurhanu, b — zbliżenie układu grobów (wg V. Budinský-Krička 1967)

Fig. 4. Barrow of the Corded Ware culture with graves dug into its mound in Lesném: a — the vertical section and plan of the barrow, b — a close-up of the location of the graves (after V. Budinský-Krička 1967)

się od 2 m (Bierówka) do 1,3 m (Średnia, obiekt 1a) i były w przypadku obiektów z Bierówki i Średniej zorientowane wzdłuż osi N-S, a w Lesném wzdłuż osi W-E.

Pozostałe groby tego typu, ze względu na ograniczoną czytelność wkopów, zostały oznaczone jedynie na

podstawie układu zabytków w obrębie nasypu kurhanowego (szczególnie nad centralną jamą grobową) lub na powierzchni pierwotnej: Wola Węgierska, Średnia — kurhany nr 1 i 2 (J. Machnik, E. Sosnowska 1996, 1999), Kulczyce Szlacheckie — kurhany nr 2, 5, 7, 8 (T. Sulimirski

Ryc. 5. Kurhan kultury ceramiki sznurowej z grobami wkopanymi w nasyp w Średniej, stan. 3, kurhan 2: a — rzut poziomy kurhanu, b — naczynie z grobu nr 2, c — naczynie z grobu nr 2, d — rzut poziomy centralnej części kurhanu, e — naczynie z grobu nr 1a, f — naczynie z grobu nr 1, g — siekierka z grobu nr 1

Fig. 5. Barrow of the Corded Ware culture with graves dug into its mound in Średnia, site 3, barrow 2: a — the plan of the barrow, b — vessel from grave No. 2, c — vessel from grave No. 2, d — the plan of the central part of the barrow, e — vessel from grave No. 1a, f — vessel from grave No. 1, g — axe from grave No. 1

1968), Kolpiec — kurhany nr 5, 8, 9, 10 (T. Sulimirski 1968). W kurhanach w Woli Węgierskiej oraz w Średniej (kurhan 1 i 2), nad jamą grobową miał znajdować się niewielki kopczyk, obok którego znaleziono zabytki — autorzy opracowania nie wykluczają, że mógł być to również wtórny wkop grobowy (J. Machnik, E. Sosnowska 1996). Wyposażenie stanowiły przede wszystkim naczynia, głównie puchary (8 przypadków), które były obecne w 13 na 20 pochówków. Stanowiły one z reguły jedyny inwentarz grobu. W przypadku kurhanu w Średniej stan. 3 (kurhan 2, grób nr 1) pucharowi towarzyszyła siekierka z margla dynowskiego. Inne kategorie zabytków są rzadko reprezentowane w grobach tego typu: jedynie w trzech odkryto siekierki krzemienne, a w jednym przypadku, w Bierówce, kurhan B, grób nr 4a — grociki (J. Gancarski, A. i J. Machnikowie 1990). W sześciu przypadkach stwierdzono natomiast wióry i półsurowiec krzemienisty. Zachowane elementy wyposażenia wskazują, że groby wkopane w nasyp były inaczej wyposażone niż groby podkurhanowe.

Groby płaskie

Należy krótko nadmienić, że w strefie karpackiej odkrywano również groby bezkurhanowe; stanowią one jednak niewielki procent znalezisk. Obiekty te lokowano na cmentarzyskach kurhanowych wokół nasypów, bądź są one rozmieszczone pojedynczo bez związku z nimi. Zdarza się również, że groby takie występują na skłonach wzniesień, w miejscach, gdzie zgodnie z panującymi regułami kopców nie sypano.

Pojedyncze groby tego typu zostały zarejestrowane jako część składowa cmentarzysk kurhanowych tylko na pięciu stanowiskach: w Rakowej, kurhan 7, w Kulczycach, kurhan 2 (T. Sulimirski 1968), w Side oraz Niżnych Hajach, kurhan 10 (J. Machnik 2003) oraz najprawdopodobniej w Kryłosie (T. Sulimirski 1968). Sytuacja ta odbiega niewątpliwie od panującej na terenach lessów zachodniomałopolskich oraz Grzędy Sokalskiej, gdzie płaskie groby tworzą często cmentarzyska przykurhanowe (P. Włodarczak 2006, s. 48; J. Bagińska, J. Machnik [2001] 2003).

Wśród grobów płaskich zwrócić należy szczególną uwagę na obiekty z Siennowa, Przemysła i Książyc. Grób z Siennowa, pow. Jarosław posiadał konstrukcję niszową, a wejście do niszy było najprawdopodobniej zastawione drewnianymi dranicami (T. Sulimirski 1935). Nie było tam śladów szkieletu ani wyposażenia. Pochówek z Przemysła był usytuowany na stoku terasy i zawierał szczątki mężczyzny (P. Jarosz, P. Włodarczak 2007, s. 75), znajdujące się na głębokości około 1,9 m od poziomu gruntu. Szkielet ułożony był na prawym boku, wzdłuż osi N-S. Wyposażenie stanowiły: amfora oraz puchar, ułożone

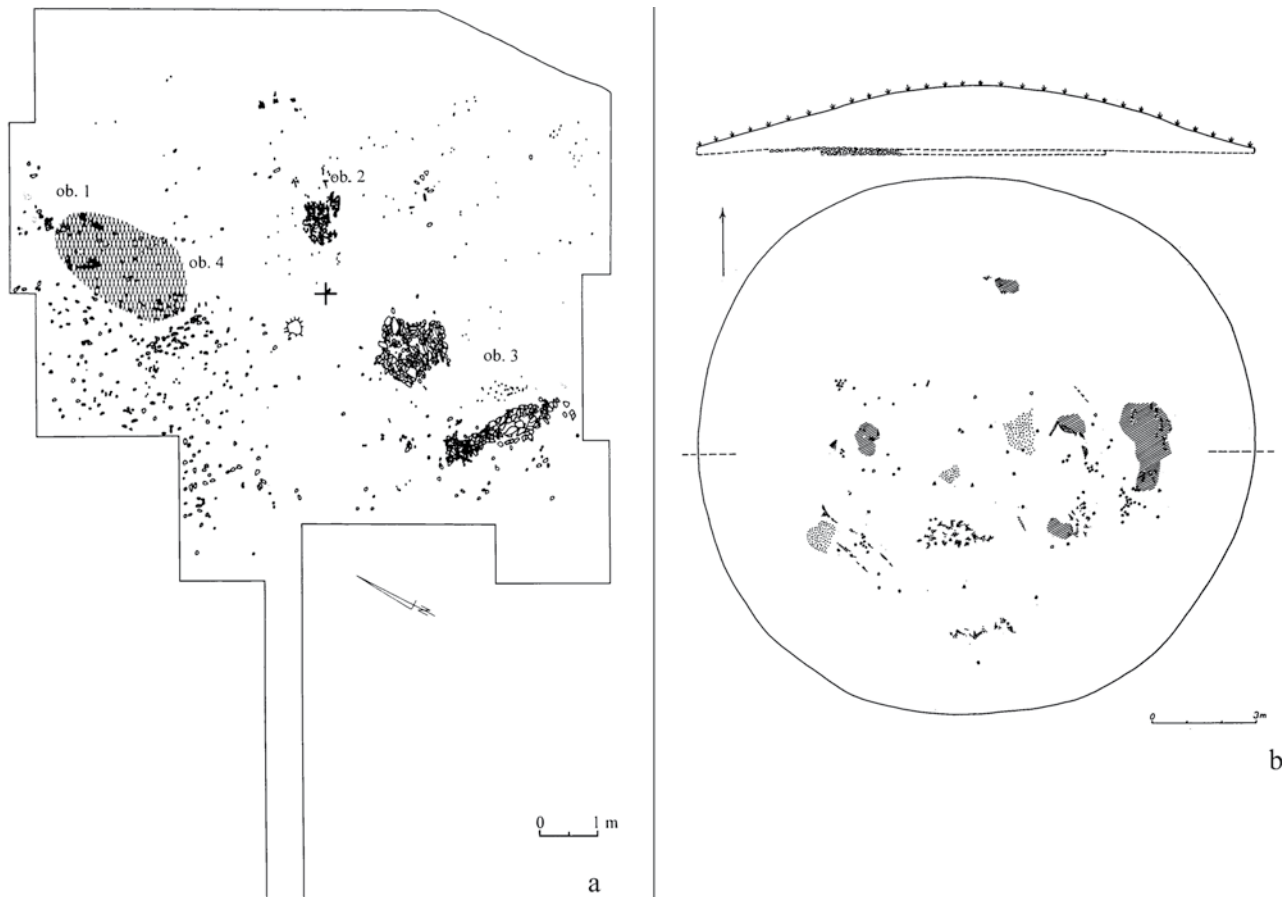
przy nogach zmarłego (A. Koperski 1973). Głębokość zalegania pochówku może sugerować, że był to grób o konstrukcji niszowej; przemawia za tym również jego orientacja wzdłuż linii N-S oraz układ zabytków, charakterystyczny dla tego typu grobów z lessów zachodniomałopolskich (P. Włodarczak 2006) oraz z Grzędy Sokalskiej, np. Łubcze stan. 25, kurhan 2, groby nr 3 i 4 (W. Koman 1999)². Grób z Książyc zawierał podwójny pochówek, w którym zmarli zostali ułożeni na boku i zwróceniu antypodalnie (J. Machnik 1966). Pochówki te odbiegają znacząco od grobów ze strefy karpackiej.

Kopce KCS bez pochówków

Badania nad kurhanami sygnalizują również problem kopców, w których pomimo metodycznie przeprowadzonych badań nie znaleziono jam grobowych. Próba interpretacji obiektów tego typu jest niezwykle trudna i złożona. W ostatnich latach na terenie pogórzy i wysoczyzn karpackich w Side (J. Machnik i in. 1997) oraz w Hankovcach, kurhan 3 (P. Jarosz i in. 2008) nie odkryto jam grobowych. Znajdujące się pod kopcami obiekty skłaniają do zastanowienia się nad interpretacją zjawisk tego typu. Kopiec w Side przed przystąpieniem do badań posiadał kształt owalny o wymiarach 25 x 50 m i wysokość około 0,4–0,6 m. Obiekt z Hankovce miał również owalny kształt, wydłużony wzdłuż osi NW–SE, o maksymalnej średnicy w chwili rozpoczęcia badań około 10 m, zaś wysokość — 40–50 cm. Kurhany zlokalizowane były w obrębie łańcucha (Hankovce) i grupy (Side) kopców KCS. Pod kopcem w Side odkryto warstwę zawierającą tzw. osadową ceramikę KCS oraz zabytki kamienne, 4 paleniska oraz 2 dolki posłupowe (J. Machnik i in. 1997). Pod kopcem w Hankovcach, w jego centralnej części, znajdowało się palenisko, a na skraju — obiekt w rodzaju pieca (ryc. 6:a). Obiekty piecowe tego typu spotykane są na cmentarzyskach kultury ceramiki sznurowej w Małopolsce np. w Łąpszowie, pow. Kazimierza Wielka (P. Włodarczak, Z. Liguzińska-Kruk 1999, s. 149–150), Wójczech, pow. Busko Zdrój (J. Korpacz 1986, s. 147, ryc. 10), a także w Kicharach Nowych, pow. Sandomierz oraz w Książnicach, pow. Busko Zdrój³. Wydaje się zatem, że ludność KCS najprawdopodobniej w szczególnych sytuacjach (np. odejście grupy ludności z zajmowanego terenu) sypała swoje kopce również nad obiektami osadowymi bądź paleniskami o charakterze

² W trakcie prac prowadzonych przez Fundację Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego na trasie planowanej autostrady A-4 odkryto zgrupowanie grobów o tej konstrukcji w okolicy Jarosławia (materiały niepublikowane M. Hozer, M. Rybickiej i J. Okońskiego).

³ Niepublikowane badania H. Kowalewskiej-Marszałek oraz S. Wilka (P. Jarosz, J. Machnik, H. Mačalová, P. Włodarczak 2008, przyp. 2 i 3).

Ryc. 6. Kurhany kultury ceramiki sznurowej bez grobów pod nasypem, a — Hankovce, kurhan 3 (wg P. Jarosz, J. Machnik, H. Mačalová, P. Włodarczak 2008), b — Kurima, kurhan 6 (wg V. Budinský-Krička 1967)

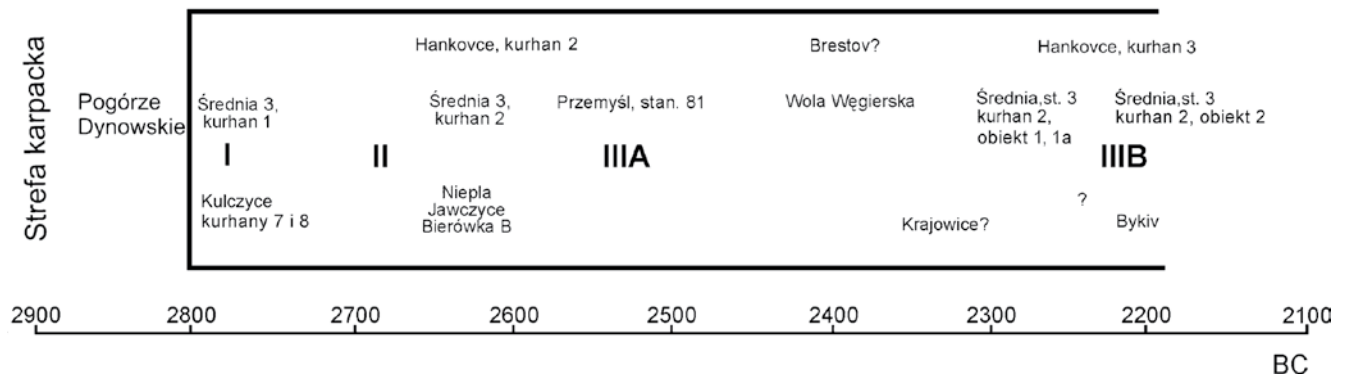
Fig. 6. Barrows of the Corded Ware culture without graves under their mounds, a — Hankovce, barrow 3 (after P. Jarosz, J. Machnik, H. Mačalová, P. Włodarczak 2008), b — Kurima, barrow 6 (after V. Budinský-Krička 1967)

kultowym. Można również interpretować obiekty tego typu jako tzw. cenotafy — groby symboliczne. Występowanie kopców symbolicznych nie ogranicza się oczywiście tylko do przedstawionych przypadków. W obrębie badanych cmentarzysk kurhanowych obiekty takie odkrywane były np. w Rakowej, kurhan 6, Komarowie, kurhan 21, Kučinie, kurhany 7–9, Kurimie (ryc. 6: b) czy Marhaniu (V. Budinský-Krička 1967; T. Sulimirski 1968). We wszystkich tych przypadkach w obrębie nasypu odkrywano nieliczny materiał zabytkowy, a pod nasypem, paleniska. Obiekty takie znane są również spoza omawianego terenu, np. z Nedežowa stan. 20 (W. Koman, J. Machnik 1992), gdzie pod kurhanem odkryto płytkie nieregularne zagłębienia, natomiast w płaszczu kurhanu znajdowały się fragmenty naczyń o cechach KCS.

Rozwój KCS na omawianym terenie dzielony jest zwykle na trzy główne etapy: fazy I, II i III (J. Machnik 1979) lub fazy I, IIa, IIb i III (J. Machnik, J. Ścibior 1991). Analiza inwentarzy odkrywanych w grobach podkurhanowych, jak i we wkopanych w nasyp czy też pojedynczych grobach płaskich, wskazuje na znaczne zróżnicowanie chronologiczne obiektów. Z całą jednak pewnością kur-

hanowy obrządek pogrzebowy w karpackich dorzeczach Wisły, Dniestru oraz Cisy dominował przez cały okres rozwoju KCS. Spostrzeżenia te potwierdzają uzyskiwane w ostatnich latach oznaczenia radiowęglowe (tab. 6, ryc. 7).

Najstarszy etap rozwoju KCS reprezentują pochówki z Kulczyc, kurhan 7 i 8 (J. Machnik 1979), które zawierają amfory nawiązujące do amfor turyńskich (M. Buchvaldek 1986). W grobie z kopca 7 obok amfory znajdował się również puchar, zdobiony na szyjce poziomymi liniami rytymi, oraz misa. Z kurhanu 1 w Średniej (J. Machnik, E. Sosnowska 1996) pochodzi puchar o cechach starszoznurowych. Uzyskane oznaczenie radiowęglowe datuje ten obiekt na lata około 3080–2880 BC, co wskazuje na jego bardzo wczesną chronologię, tak w skali strefy „karpackiej” (P. Jarosz, P. Włodarczak 2007, s. 89), jak i KCS w Europie (J. Winiger 1993; P. Włodarczak 2007, tam dalsza lit.). Próba do datowania została pobrana z konstrukcji centralnej jamy grobowej, dlatego otrzymana data może być starsza od samego grobu. W stropie omawianej jamy grobowej znajdował się kolejny puchar, kształtem i sposobem wykonania zbliżony do starszoznurowego. Może on pochodzić z grobu wtórnego, bądź też mógł

Ryc. 7. Schemat rozwoju kultury ceramiki sznurowej w strefie karpackiej
 Fig. 7. Scheme of the development of the Corded Ware culture in the Carpathian zone

zostać złożony podczas sypania nasypu i stanowić wyposażenie pochówku złożonego na dnie jamy. Na pierwszą ćwierć III tys. datowany być może również grób centralny z kurhanu A w Bierówce (tab. 6). Wydaje się, że początki KCS w tej strefie nie powinny być starsze niż 2880 BC. Z najwcześniejszym horyzontem można również hipotetycznie łączyć grób centralny w kopcu 5 w Kulczycach (J. Machnik 1979, s. 55), gdzie obok wióra miały znajdować się również fragmenty amfory turyńskiej z pionowo żłobkowanymi uchami (I. Sulimirski 1968, s. 137).

Kolejny etap rozwoju KCS na tym terenie wyznaczają groby wyposażone w amfory zbliżone pod względem kształtu do amfor turyńskich, z uchami umieszczonymi na największej wydętości brzuśca (J. Machnik 1979). Naczynia te są zdobione w sposób bardziej urozmaicony od wcześniej omawianych lub posiadają ornament, najczęściej ryty, ograniczony jedynie do szyjki. Rozmiary ich są większe od klasycznych amfor zaliczanych do tzw. horyzontu ogólnoeuropejskiego (M. Buchvaldek 1986; 1997). Datowane na ten okres puchary zbliżone są kształtem do pucharów typu II wg J. Machnika (J. Machnik 1966) i zdobione odciskami sznura bądź nacinaną jodelką. Zespoły charakterystyczne dla tej fazy pochodzą z kurhanu 12 w Kulczycach czy kurhanu 15 w Balicach (I. K. Свешников 1974). Zawierają one amfory zdobione na szyjce rytymi liniami poziomymi. Także bogato zdobiona amfora z kurhanu 4 w Bolechowcach kształtem nawiązuje do powyższych (J. Machnik i in. 2005). Ornamentowana jest na brzuścu rytymi liniami poziomymi, trójkątami i pasmami kratki układającymi się w trójkąty oraz w poziome pasmo; dodatkowo poniżej tego pasma występują niewielkie trójkątne odciski. Ornament zakratkowanych pasm spotykany jest na amforach z centralnych grobów podkurhanowych na lessach zachodniomałopolskich w Gabułowcu (J. Górski, P. Jarosz 2007, s. 408, ryc. 7: 1) czy Miernowie, kurhan 1 (A. Kempisty 1967, s. 157, ryc. 6). Z tym horyzontem czasowym można wiązać również grób z Morawska,

wyposażony w pucharek zdobiony na szyjce rytą jodelką oraz puchar z kurhanu 5 w Kulczycach. Na okres ten prawdopodobnie należy datować grób z Kulczyc, kurhan 2, wtórnie wkopany w nasyp, wyposażony w niezdobioną niewielką amforę. Omawiane zespoły grobowe należy datować na drugą ćwierć III tys. BC; niestety, żaden z wymienionych nie posiada oznaczeń radiowęglowych. Amfora z grobu nr 2 w Kulczycach zbliżona jest do naczynia z grobu nr 1 z Łubcza stan 2, kurhan 2, który posiada datę radiowęglową 2900–2670 BC (Ki-6297 4210±60 BP; J. Machnik 1999). Z kurhanów w Bierówce, kurhan B, Jawczycach, Średniej stan. 3, kurhan 2, Niepli i Hankowiec, kurhany 2 i 34, uzyskano natomiast daty ^{14}C mieszczące się w przedziale 2700–2500 BC (tab. 6), czyli odpowiadające temu okresowi; niestety żaden z tych obiektów grobowych nie zawierał ceramiki.

Młodszy okres rozwojowy KCS (faza III) reprezentowany jest przez zespoły grobowe wyposażone w duże amfory z uchami na największej wydętości brzuśca, zazwyczaj niezdobione, stanowiące dalekie reminiscencje amfor turyńskich lub amfor kultury trypolskiej. Przykładem może być naczynie z kurhanu XV w Balicach (J. Machnik 1979). W tym okresie widoczne są też wpływy kultury środkowodnieprzańskiej w postaci klepsydratów pucharów z zaokrąglonym dnem, np. grób z kurhanu w Kryłosie, czy pucharów workowatego kształtu, np. z grobu centralnego w kurhanie 3 w Kulczycach. W tym ostatnim przypadku, w obrębie jamy grobowej odkryto puchar, toporek kamienny, dwa grociki krzemienne, drapacz i siekierę krzemioną. Analogiczny puchar znaleziono w grobie z Bieliniem (И. И. Артеменко 1967, rys. 16: 3). Być może w centralnym pochówku z kurhanu 38 w Komarowie znajdował się szerokootworowy puchar. Groby z wyposażeniem o cechach kultury środkowodnieprzańskiej z kurhanu w Kryłosie czy grób z Komarowa, kurhan 39, są przykładami obiektów wkopanych w nasyp kurhanowy (J. Machnik 2003). Cechy kultury środkowodnieprzańskiej

Tabela 6. Oznaczenia radiowęglowe uzyskane dla obiektów związanych z KCS

Table 6. Radiocarbon dates of CWC

Nr	Stanowisko	Nr obiektu	Rodzaj obiektu	Nr lab.	BP	Literatura
2	Jawczyce stan. 1	1	jamowy, kurhanowy	Poz-9454	4050±35	P. Jarosz, P. Włodarczak 2007
6	Bierówka, kurhan A	?	jamowy, kurhanowy	Gd-1877	4240±40	J. Gancarski, A i J. Machnikowie 1990
6	Bierówka, kurhan A	?	jamowy, kurhanowy	Gd-3129	4030±100	J. Gancarski, A i J. Machnikowie 1990
6	Bierówka, kurhan B	?	jamowy, kurhanowy	Gd-2759	4120±80	J. Gancarski, A i J. Machnikowie 1990
6	Bierówka, kurhan B	?	jamowy, kurhanowy	Gd-2760	4070±60	J. Gancarski, A i J. Machnikowie 1990
7	Krajowice, kurhan I		jamowy, kurhanowy	Gd-6009	3840±80	J. Machnik, J. Ścibior 1991
8	Niepla stan. 14		konstrukcja grobu kurhanowego	Gd-5796	4030±50	J. Machnik 1992
21	Wola Węgierska stan. 3, kurhan I		jamowy, kurhanowy	Gd-11353	3920±80	J. Machnik, E. Sosnowska 1998
21	Wola Węgierska stan. 3, kurhan I		rowek kurhanowy	Gd-11353	3860±70	J. Machnik, E. Sosnowska 1998
23	Przemysł stan. 81		jamowy (niszowy?)	Poz-9582	4005±35	P. Jarosz, P. Włodarczak 2007
25	Średnia stan. 3, kurhan 1		jamowy, kurhanowy	Gd-10402	4390±100	J. Machnik, E. Sosnowska 1996
25	Średnia stan. 3, kurhan 1		jamowy, kurhanowy	Gd-10397	4290±90	J. Machnik, E. Sosnowska 1996
25	Średnia stan. 3, kurhan 2	3	jamowy, kurhanowy	Poz-9458	4015±35	P. Jarosz, P. Włodarczak 2007
34	Side			Gd-10537	4160 ±80	J. Machnik, E. Sosnowska, W. Cyhyłyk 1997
34	Side			Gd-10536	4290 ±90	J. Machnik, E. Sosnowska, W. Cyhyłyk 1997
39	Bykiv, kurhan 1	5	jamowy, kurhanowy	Ki-7915	3755±80	J. Machnik, D. Pavliv, V. Petehyryč 2006a
39	Bykiv, kurhan 1	5	jamowy, kurhanowy	Ki-7916	3690±70	J. Machnik, D. Pavliv, V. Petehyryč 2006a
39	Bykiv, kurhan 1	5	jamowy, kurhanowy	Ki-7917	3805±70	J. Machnik, D. Pavliv, V. Petehyryč 2006a
39	Bykiv, kurhan 1	5	jamowy, kurhanowy	Ki-7918	4490±70	J. Machnik, D. Pavliv, V. Petehyryč 2006a
39	Bykiv, kurhan 1	5	jamowy, kurhanowy	Gd-10969	3290±100	J. Machnik, D. Pavliv, V. Petehyryč 2006a
39	Bykiv, kurhan 1	5	jamowy, kurhanowy	Gd-10970	3350±90	J. Machnik, D. Pavliv, V. Petehyryč 2006a
39	Bykiv, kurhan 1	5	jamowy, kurhanowy	Gd-10971	3080±90	J. Machnik, D. Pavliv, V. Petehyryč 2006a
56	Hankovce stan. 1, kurhan 2	pal. 2	palenisko	Gd-10399	4130±100	J. Machnik, H. Mačalová, P. Jarosz, P. Włodarczak 2008
56	Hankovce stan. 1, kurhan 2	pal. 3	palenisko	Gd-11356	3970±40	J. Machnik, H. Mačalová, P. Jarosz, P. Włodarczak 2008
56	Hankovce stan. 1, kurhan 2	pal. 3	palenisko	Poz-9630	4125±35	J. Machnik, H. Mačalová, P. Jarosz, P. Włodarczak 2008
56	Hankovce stan. 1, kurhan 2	pal. 1	palenisko	Poz-9631	4085±35	J. Machnik, H. Mačalová, P. Jarosz, P. Włodarczak 2008
56	Hankovce stan. 1, kurhan 3	ob. 1	palenisko	Poz-9632	3990±35	P. Jarosz i in. 2008
56	Hankovce stan. 1, kurhan 3	ob. 2	palenisko	Gd-11356	3770±80	P. Jarosz i in. 2008
56	Hankovce stan. 1, kurhan 3	ob. 4	palenisko	Poz-9633	3340±35	P. Jarosz i in. 2008
56	Hankovce stan. 1, kurhan 34	skup. E	skupisko węgla	Gd-9343	4310±130	J. Machnik, H. Mačalová, K. Tunia, P. Jarosz 2008
56	Hankovce stan. 1, kurhan 34	skup. F	skupisko węgla	Gd-9341	4080±140	J. Machnik, H. Mačalová, K. Tunia, P. Jarosz 2008
67	Brestov, kurhan 1		jamowy, kurhanowy	Gd-...	4150±70	J. Gancarski i in. 2001
67	Brestov, kurhan 1		jamowy, kurhanowy	Gd-...	3830±60	J. Gancarski i in. 2001
67	Brestov, kurhan 1		jamowy, kurhanowy	Gd-...	3830±80	J. Gancarski i in. 2001

zauważyć można również w przypadku niewielkich pucharów o esowatym kształcie z Siedlisk czy Side. Oddziaływanie tej kultury w dorzeczu górnego Dniestru doprowadziły w 2. połowie III tysiąclecia BC do wykształcenia się w rejonie Drohobycza grupy Kavsko-Kolpiec (J. Machnik 1979, s. 61). Obiekty kurhanowe z nią związane lokowane były głównie w niskich partiach terenu — podobnie jak niektóre cmentarzyska kurhanowe związane z kulturą środkowodnieprzańską, ulokowane na wzniesieniach w obrębie rozlewisk (M. Krywalcewicz 2007, s. 77). Przeprowa-

dzone w ostatnich dwudziestu latach badania na terenie Grzędy Sokalskiej i znaczny przyrost danych dotyczących KCS i kultury środkowodnieprzańskiej, w postaci zespołów grobowych oraz oznaczeń radiowęglowych, pozwalają na datowanie najwcześniejszych oddziaływań kultury środkowodnieprzańskiej na około połowę III tysiąclecia BC (J. Machnik 2003). Wydaje się, że podobnie należy określić chronologię pojawienia się tych elementów na terenach karpaccich; potwierdza to — uzyskana dla płaskiego grobu z Przemysła — data ^{14}C : 4005±35 BP

czyli 2570–2470 BC (tab. 6; P. Jarosz, P. Włodarczak 2007). W datowanym radiowęglowo grobie z Przemysła, pucharowi o cechach kultury środkowodnieprzańskiej towarzyszy amfora zbliżona do amfor typu II wg Jana Machnika (J. Machnik 1966), które rozpowszechnione są w grupie krakowsko-sandomierskiej. W strefie karpackiej naczynie takie odkryto jeszcze w kurhanie VII w Balicach. Początki tych oddziaływań można synchronizować z wczesną fazą grupy krakowsko-sandomierskiej KCS (P. Włodarczak 2006; P. Jarosz, P. Włodarczak 2007). W materiałach z pogórzy i wysoczyzn karpackich pojawiają się puchary doniczkowate (Wola Węgierska), znajdujące analogie w kurhanach z Grzędy Sokalskiej, np. Wierszczyca stan. 30 (J. Bagińska 1990) i Wierszczyca stan. 1, grób nr 1 (J. Bagińska 1997). W pracach Jana Machnika łączone są one z oddziaływaniami kultury środkowodnieprzańskiej i zaliczane do kategorii F (J. Machnik 2003, fig. 8). Są one również szeroko rozprzestrzenione w fazie 3 (2450–2250 BC) rozwoju kultury grobów jednostkowych w Danii (E. Hübner 2005, s. 254–258, 660, Taf. 85:6, 192:3, 22:5, aneks 1). Uzyskane dla grobu podkurhanowego z Woli Węgierskiej oznaczenie radiowęglowe, datujące ten obiekt na 3. ćwierć III tys. BC, jest porównywalne z materiałami duńskimi. W drugiej połowie III tys. BC występują tu również elementy charakterystyczne dla II/III fazy KCS w Czechach (M. Buchvaldek 1967, s. 125, 1992, s. 64) i fazy IIIa na Morawach (L. Šebela 1991, s. 7, M. Buchvaldek 1992, s. 64). Przykładem jest amfora ze zniszczonego grobu z Markowej (J. Podgórska-Czopek, S. Czopek 1985). Zaopatrzona jest ona w uszka na największej wydętości brzuśca oraz u nasady szyi. Tego typu naczynia są rozpowszechnione w Czechach i na Morawach (M. Buchwaldek 1967; L. Šebela 1999) oraz w Niemczech. Znajdujące się u nasady szyjki amfory z Markowej ucha połączone były ze sobą listwą plastyczną. Takie zdobienie często spotykane jest na amforach typu II wg Jana Machnika (J. Machnik 1966) — np. grób nr 2 w Gabułowcu (J. Górski, P. Jarosz 2006). Ponadto amfora zdobiona jest rytym motywem „półtorej jodelki”, szeroko rozpowszechnionym w strefie karpackiej czy na Grzędzie Sokalskiej, zarówno na pucharach, np. Morawsko (J. Machnik 1995), jak i na amforach, np. Łubcze stan. 25 (W. Koman 1999). W grobie o trudnym do ustaleniu obrządku w kurhanie 3 w Kućcinie znajdował się dzban o analogiach zarówno w materiałach z fazy IIIa rozwoju KCS w Czechach i na Morawach (L. Šebela 1991, s. 7, M. Buchvaldek 1992, s. 64), jak i w środowisku grupy Nyírség-Zatín (V. Budinský-Krička 1967, s. 340; J. Bátora 1983, s. 178).

Schylek osadnictwa KCS na terenie pogórzy i wysoczyzn karpackich wyznaczają groby wyposażone w puchary typu IV (J. Machnik 1966; P. Włodarczak 2006), znane z Kućcina, kurhan 1 (V. Budinský-Krička 1967, obr. 54: 10) czy Średniej stan. 3, kurhan 2 (ryc. 5: f). Występują

także niewielkie amfory z uchami u nasady bądź na szyjce (ryc. 5: e). Możliwe, że z tym okresem łączyć należy pochówek z Wiktorowa, wyposażony w szerokootworową amforę (J. Machnik 1961). Zanik KCS na pogórzach i wysoczyznach karpackich przynosi rozwój na tych terenach ugrupowań wczesnobrązowych. W kurhanie 2 w Średniej stan. 3, we wtórnie wkopanym grobie nr 2, odkryto wyposażenie złożone z niewielkiej, niezdobionej amfory oraz kubka wczesnej fazy KM (ryc. 5: b, c). Z grobu podkurhanowego w Bykowie pochodzą fragmenty naczyń, charakterystyczne pod względem zdobienia oraz technologii dla wczesnej KM (J. Machnik i in. 2006a). Także uzyskana data ¹⁴C wskazuje na jego wczesnobrązową metrykę (tab. 6). Wydaje się więc, że w początkach epoki brązu obydwa ugrupowania współwystępowały ze sobą, na co wskazuje jeszcze grób z Nikisiałki Dużej, pow. Opatów (por. też. P. Włodarczak 2006, s. 119). Koegzystencja obydwu ugrupowań mogła również doprowadzić do przejścia przez ludność wczesnej fazy KM jednego z elementów obrządku pogrzebowego, jakim było chowanie zmarłych poprzez wkopanie jamy w istniejący kurhan. Na terenie karpackiego dorzecza Wisły, dorzecza Dniestru oraz na Grzędzie Sokalskiej pochówki takie odkrywano np. w Jawczycach czy w Łubczu — stan. 25, kurhan 2 (W. Koman 1999), stan. 37, grób nr 1 (J. Bagińska 1997). Wydaje się, że ten sposób chowania zmarłych, który pojawił się w KCS około połowy III tys. BC i upowszechnił w młodszych jej fazach, został następnie przejęty przez ludność KM (starsze etapy rozwoju).

Prowadzone w ostatnich latach badania wykopaliskowe kurhanów przynoszą szereg nowych danych na temat rozwoju KCS nie tylko na interesującym nas obszarze karpackim, ale również na Grzędzie Sokalskiej oraz na Wyżynie Małopolskiej. Dzięki prowadzonym pracom można poddać weryfikacji wyniki dawnych badań. Szczególnie interesująco przedstawia się obszar Pogórza Dynowskiego (ryc. 7), gdzie zaobserwować można cały rozwój KCS od najstarszych faz horyzontu starszobronzowego: faza I — Średnia, stan 3, kurhan 1 (J. Machnik, E. Sosnowska 1996) poprzez reprezentujący tzw. horyzont środkowoeuropejski grób centralny z kurhanu 2 w Średniej stan. 3 (faza II) do fazy III datowanej na schyłek 1. połowy III tys. BC po około 2200 BC. W fazie tej można wyróżnić pewne etapy zapoczątkowane pojawieniem się na tym terenie oddziaływań kultury środkowodnieprzańskiej oraz elementów grupy krakowsko-sandomierskiej, następnie obecności po połowie III tys. BC (2450 BC) pucharów doniczkowatych. Schyłek rozwoju KCS na Pogórzu Dynowskim wyznaczają groby o cechach mieszanych KCS-KM — Średnia stan. 3, kurhan 2, grób nr 2 (P. Jarosz 2002). Uzyskane dla obiektów grobowych oznaczenia radiowęglowe oraz zaobserwowana w kurhanach stratygrafia mogą posłużyć

za punkt odniesienia dla datowania KCS w strefie karpacciej (ryc. 5).

Przedstawiając problematykę kurhanów na tym terenie wspomnieć należy o problemie wyróżnionej przez V. Budinskiego-Kričkę (V. Budinský-Krička 1967) kultury kurhanów wschodniosłowackich. W nasypach kurhanów zaliczanych do tej jednostki odkrywane były pojedyncze fragmenty ceramiki, zdobione odciskiem sznura oraz motywem rytej jodelki, charakterystycznej dla osad i grobów KCS (V. Budinský-Krička 1967, tabl. 6–25). W obrębie nasypów kurhanowych znajdowane były również całe naczynia, które można łączyć z kulturami wczesnobrązowymi. Przykładem może tu być ciałopalny grób z kurhanu 1 w Brekovie (V. Budinský-Krička 1967, s. 340), w skład którego wchodziły dwie misy oraz dzbanek o nawiązaniach do kultury Makó-Kosihi-Čaka czy grupy koszańskiej. W kopcach spotykane są również elementy grupy Nyírség-Zatin (V. Budinský-Krička 1967; J. Batora 1983, s. 178). W płaszczu kurhanu 6 w Kučinie znajdował się grób, w którym nie zachowały się kości ludzkie, wyposażony w kubek. Podobnie w nasypie kurhanu 1 w Marhaniu lokowany był grób również wyposażony w kubek (J. Batora 1983, s. 178). Podobna sytuacja z grobami wtórnymi występuje w kurhanie 4 (grupa 3) w Giraltovicach czy w kurhanie 3 w Šapincu (V. Budinský-Krička 1967; 1991). W związku z przedstawionymi pokrótce faktami wydaje się, że budowniczych kopców należy łączyć z ludnością KCS, a wkopane w nie groby stanowiły element wtórny, który wiązać należy z ugrupowaniami wczesnobrązowymi — kultury: Makó-Kosihi-Čaka oraz Nyírség-Zatin (P. Jarosz 2010). Warto również odnieść się do sugerowanej już w literaturze możliwości występowania na omawianym terenie, pod kurhanami z Kanaši, grobów związanych z kulturą badeńską (V. Budinský-Krička 1967; 1991, s. 102, obr. 9: 10). Pod nasypami kurhanów we wschodnich Węgrzech (N. Kalicz 1989, s. 125–129) znajdowały się także pochówki kultury badeńskiej. Z nowszych badań należy wspomnieć o luźnym materiale ceramicznym, który można wiązać z tą kulturą, pochodzącym z kurhanu w Brestovie (J. Gancarski i in. 2001, fig. 14:10–15, 25). Wydaje się trudne do rozstrzygnięcia, czy kopiec w Kanaši został celowo usypany nad grobem kultury badeńskiej. Możliwe jest natomiast, że — podobnie jak w niektórych przypadkach na terenie Grzędy Sokalskiej, np. Łubcze stan. 25, kurhan 3 (J. Bagińska 1999) — starsze groby, w tym przypadku kultury pucharów lejkowatych, zostały przykryte nasypem wzniesionym przez ludność KCS.

Strefa karpacka, dzielona przez różnych badaczy na grupę lubaczowską (J. Machnik 1966), naddniestrzańską (T. Sulimirski 1968), górnodniestrzańską kultury podkarpackiej (I. K. СВЕПНИКОВ 1974; 1990) oraz kulturę kurhanów wschodniosłowackich (V. Budinský-Krička 1967),

obecnie wydaje się być słusznie łączona w jedno zwarte ugrupowanie (J. Machnik 1997; J. Kruk, S. Milisauskas 1999). Na obszarze tym przez cały okres rozwoju KCS dominuje kurhanowy obrządek pogrzebowy (J. Machnik 1992), z niewielkim tylko udziałem grobów wtórnie wkopanych w nasypy oraz grobów płaskich. Podobnie przedstawia się sytuacja na terenie lewego dorzecza górnego Dniestru i w dorzeczu Horynia. Na Roztoczu i Grzędzie Sokalskiej częściej grobom kurhanowym towarzyszą jamowe i niszowe groby płaskie (te ostatnie ograniczają się do obszaru Grzędy Sokalskiej), tworząc niewielkie cmentarzyska. Wydaje się, że wszystkie te strefy posiadają wiele cech wspólnych (W. Koman, J. Machnik 1993; J. Kruk, S. Milisauskas 1999, s. 236). Natomiast odmiennie w świetle dotychczasowych badań wygląda obszar lewego dorzecza Wisły: na lessach zachodniomałopolskich nurt kurhanowy zanika około połowy III tys. BC i ustępuje dominującym płaskim grobom o konstrukcji jamowej i niszowej (J. Machnik 1994; P. Włodarczak 2006).

Wykaz cytowanej literatury

Bagińska J.

- 1990 *Kurban KCSz — stanowisko nr 30 w Werszyczycy gm. Jarczów*, Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1990 roku, Zamość, s. 20–23.
- 1997 *Cmentarzysko kurhanowe kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej — stanowiska: Łubcze 37, Werszyczka 1*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, t. 2, s. 45–52.
- 1999 *Badania kurhanów kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej — kurban nr 3 na stan. 25 w Łubczu pow. Tomaszów*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, t. 4, s. 57–66.

Bagińska B., Koman W.

- 1991 *Badania nad kurhanami kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej*, [w:] *Schylek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej (materiały z konferencji)*, J. Gurba red., Lubelskie Materiały Archeologiczne, t. 6, Lublin, s. 73–87.

Bagińska J., Machnik J.

- [2001] 2003 *Wyniki ratowniczych badań zniszczonego kurhanu na stan. 31 w Werszyczycy, pow. Tomaszów Lubelski na Grzędzie Sokalskiej. Wydrobienie grupy sokalskiej kultury ceramiki sznurowej*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, t. 6, s. 38–57.

Bagieł B., Florek M.

- 2002 *Kopiec kultury ceramiki sznurowej na stanowisku 19 w Dylągówce, gm. Hyżne, pow. Rzeszów, woj. podkarpackie*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 37, s. 45–65.

Batora J.

- 1983 *Záver eneolitu a začiatok doby bronzovej na východnom Slovensku*, Historica Carpathica. Zborník Východoslovenského Múzea v Košiciach, t. 14, s. 169–227.

Buchvaldek M.

- 1967 *Die Schnurkeramik im Böhmen*, Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica. Monographia, t. 19, Praha.
- 1986 *Zum gemeineuropäischen Horizont der Schnurkeramik*, „Prähistorische Zeitschrift“, t. 61, z. 2, s. 129–151.
- 1992 *Grundlegende und Teilveränderungen in der Schnurkeramik* [w:] *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik, Schnurkeramik-symposium 1990: Skupiny kultury se šňůrovou keramikou na evropském kontinentu*, M. Buchvaldek, C. Strahm red., Praehistorica, t. 19, Praha, s. 61–66.
- 1997 *Bemerkungen zum A-Horizont in Mitteleuropa*, [w:] *Early Corded Ware Culture. The A-Horizon — fiction or fact? International Symposium in Jutland 2nd–7th May 1994*, P. Siemen red., Arkéologiske Rapport nr. 2, Esbjerg-Museum, Esbjerg, s. 43–51.

Budinský-Krička V.

- 1967 *Východoslovenské mohyly*, „Slovenská Archeológia“, t. 15, z. 2, s. 277–388.
- 1991 *K otázke skupiny východoslovenských mohýl*, „Východoslovenský Pravek“, t. 3, s. 96–111.

Chizzola A.

- 1903 *Prähistorische Funde aus Westgalizien*, „Jahrbuch der Kaiserlich-Königlichen Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale“ vol. 1/1, s. 139–152.

Cyhylyk V, Machnik J.

- 1993–1994 *Pierwsze wspólne polsko-ukraińskie archeologiczne badania terenowe w międzyrzeczu Sanu i Dniestru*, „Acta Archaeologica Carpathica“, t. 32, s. 205–213.

Czekaj-Zastawny A., Jarosz P., Kadrow S.

- 2002 *Badania ratownicze na trasie projektowanej autostrady A-4 w woj. małopolskim (sezon 2000-2001 — neolit i wczesna epoka brązu)*, „Acta Archaeologica Carpathica“, t. 37, s. 19–44.

Czopek S.

- 1997 *Nowe odkrycia kurbanów na Pogórzu Dynowskim*, „Rocznik Przemyski“, t. 33, z. 5, s. 53–64.
- 1999 *Pradzieje Polski południowo-wschodniej*, Rzeszów.

Demetrykiewicz W.

- 1898 *Neolityczne groby szkieletów tak zw. siedzących (Hockergräber) w Przemyskiem i Krakowskiem*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne“, t. 3, s. 76–92.

Dergačev V. A.

- 1991 *Bestattungkomplexe der späten Tripolje-Kultur*, Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, Band 45, Mainz am Rhein.

Ecsedy I.

- 1979 *The people of the pit-grave kurgans in eastern Hungary*, Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest.

Gancarski J.

- 1992 *Pradzieje Kotliny Jasielskiej i jej obrzeży. Wyniki badań archeologicznych w ostatnich latach*, Jasło.

Gancarski J., Machnik J., Strakošová I., Tunia K.

- 2001 *Results of the Research of the Corded Ware Culture Barrow in Breston,*

Slovakia, [w:] *Archaeology and Natural Background of the Lower Beskid Mountains, Carpathians, Part I*, J. Machnik red., Prace Komisji Prehistorii Karpat, t. 2, Kraków, s. 27–52.

Gancarski J., Machnikowie A. i J.

- 1986 *Wyniki badań kurbanu A kultury ceramiki sznurowej we wsi Bierówka, gmina Jasło, w województwie krośnieńskim*, „Acta Archaeologica Carpathica“, t. 25, s. 57–87.
- 1990 *Kurban B kultury ceramiki sznurowej w Bierówce, gmina Jasło, w świetle badań wykopaliskowych*, „Acta Archaeologica Carpathica“, t. 29, s. 99–124.

Gancarski J., Pasterkiewicz W., Pelisiak A.

- 2008 *Osada kultury pucharów lejkowatych w Przybównie, gm. Wojaszkówka, stanowisko 1* [w:] *Archeologia i środowisko naturalne Beskidu Niskiego w Karpatach, część II: Kurimská Brázda*, J. Machnik red., Prace Komisji Prehistorii Karpat, t. 4, Kraków, s. 347–378.

Gedl M.

- 1997 *Starodawne kopce we wschodniej części Pogórza Dynowskiego*, „Rocznik Przemyski“, t. 33, z. 5, s. 39–51.

Górski J., Jarosz P.

- 2006 *Cemetery of the Corded Ware and the Trzciniec Cultures in Gabułów/ Cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej i trzcinieckiej w Gabułowce*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t. 58, s. 401–451.
- 2007 *Tradycje kurbanowe w kulturze ceramiki sznurowej i kulturze trzcinieckiej w Małopolsce*, [w:] *Środowisko pośmiertne człowieka*, Funeralia Lednickie, Spotkanie 9, W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński red., Poznań, s. 243–250.

Häusler A.

- 1976 *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*, Berlin.

Hübner E.

- 2005 *Jungneolithische Gräber auf der Jütischen Halbinsel. Typologische und chronologische Studien zur Einzelgrabkultur*, Nordiske Fortidsminder, Seria B, t. 24: 1–3, København.

Jarosz P.

- 2002 *Kurban kultury ceramiki sznurowej w Średniej st. 2, pow. Przemysł. Wyniki badań wykopaliskowych prowadzonych w 2001 r.*, „Rocznik Przemyski“, t. 38, z. 2, s. 3–21.
- 2003 *Pochówki kobiet i mężczyzn w kulturze ceramiki sznurowej na wschód od górnej Wisły*, [w:] *Kobieta — Śmierć — Mężczyzna*. Funeralia Lednickie: Spotkanie 5, W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński red., Poznań, s. 249–255.
- 2010 *Východoslovenské mohyly — kilka uwag w oparciu o analizy materiałów źródłowych*, [w:] *Mente et rutro. Studia Archaeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, collegia et discipulis oblata*, S. Czopek, S. Kadrow red., Rzeszów, s. 275–287.

Jarosz P., Machnik J.

- 2000 *Nowe spojrzenie na dawne badania kurbanów w Balicach i Klimkowcach w świetle materiałów archiwalnych i zbiorów Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, [w:] *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, J. Rydzewski red., Kraków, s. 109–133.

Jarosz P., Machnik J., Mačalová H., Włodarczak P.

- 2008 *Wyniki archeologicznych badań wykopaliskowych kurbanu nr 3 w Han-*

kovcach, stanowisko 1, okr. Bardejov, [w:] *Archeologia i środowisko naturalne Beskidu Niższego w Karpatach, część II: Kurimská Brázda*, J. Machnik red., Prace Komisji Prehistorii Karpat, t. 4, Kraków, s. 265–291.

Jarosław P., Włodarczak P.

2007 *Chronologia bezwzględna kultury ceramiki sznurowej w Polsce południowo-wschodniej oraz na Ukrainie*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 55, s. 71–108.

Kalicz N.

1989 *Die chronologischen Verhältnisse zwischen der Badener Kultur und den Kurganengräbern in Ostungarn*, [w:] *Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000–2000 b. c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen. Acta des XIV. Internationalen Symposiums Prag-Liblice 20–24.10.1986*, Prähistorica, t. 15, Praha, s. 121–132.

Kempisty A.

1967 *Wyniki badań kopca I w Miernowie pow. Pińczów*, [w:] J. Fellmann, A. Kempisty, M. Miśkiewicz, K. Paczek, A. Wiercińska, A. Wierciński, *Metodyka naukowo-techniczna badań archeologicznych i antropologicznych*, Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej, t. 4, Warszawa, s. 147–175.

1978 *Schyłek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami*, Warszawa.

Koman W.

1989 *Badania cmentarzyska kurhanowego kultury ceramiki sznurowej w Łubczu na stan. 26, gm. Jarczów*, Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1989 roku, Zamość, s. 5–11.

1997 *Sprawozdanie z badań kurhanu na stan. 27 w Łubczu*, woj. zamojskie, „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, t. 2, s. 37–44.

1999 *Wyniki ratowniczych badań kurhanu nr 2 kultury ceramiki sznurowej w Łubczu na stan. 25, pow. Tomaszów Lubelski*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, t. 4, s. 41–56.

Koman W., Machnik J.

1992 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych kurhanu w Nedeżowie stan. 20, gm. Jarczów*, Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1992 roku, Zamość, s. 11–13.

1993 *Mohyly kultury so šnúrovou keramikou v juhozápadnej časti Wołyńskiej vyšiny*, „Východoslovenský Pravek”, t. 4, s. 41–47.

Kopacz J.

1986 *Cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej w Wójcycze, woj. Kielce*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 38, s. 139–151.

Koperski A.

1973 *Grób kultury ceramiki sznurowej w Przemysłu przy ul. Pstrawskiego*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 25, s. 79–82.

Koško A.

2001 *Z badań nad genetyką rytuałów kremacji w bałkańsko-środkowoeuropejskim kręgu kulturowym* [w:] *Problemy epoki kamienia na obszarze Starożytności, Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Januszowi K. Kozłowskiemu*, B. Ginter, B. Drobniewicz, B. Kazior, M. Nowak, M. Poltowicz red., Kraków, s. 405–412.

Kruk J., Milisauskas S.

1999 *Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu/The Rise and Fall of Neolithic Societies*, Kraków.

Krywalcewicz M.

2007 *Prorwa 1, Cmentarzysko z połowy III — początku II tysiąclecia przed Chr. na górnym Naddnieprzu*, Archaeologia Bimaris — Monografie, t. 2, Poznań.

Krzak Z.

1980 *Geneza i chronologia kultury ceramiki sznurowej w Europie*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Lubelczyk A.

2001 *Nowe odkrycia kurhanów oraz wapiennika na Pogórzcu Strzyżowskim*, „Rocznik Przemyski”, t. 37, z. 1, Archeologia, s. 71–74.

Machnik J.

1960 *Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w Karpatach polskich*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 2, z. 1–2, s. 55–85.

1961 *Zabytki z kurhanów kultury ceramiki sznurowej w Wiktorowie (USRR)*, „Materiały Archeologiczne”, t. 2, s. 69–72.

1966 *Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

1979 *Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w dorzeczu Górnego Dniestru*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 19, s. 51–71.

1987 *Kultury z przełomu eneolitu i epoki brązu w strefie karpackiej*, Wrocław.

1992 *Dwa nurty rozwoju kultury ceramiki sznurowej w Małopolsce*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 46, s. 7–12.

1994 *Najstarsi rolnicy i pastersze w Karpatach w świetle archeologicznych badań polsko-słowackich i polsko-ukraińskich*, „Rocznik Przemyski”, t. 29–30, z. 1, Archeologia, s. 3–10.

1995 *Zapomniany kurhan kultury ceramiki sznurowej w Morawsku koło Jarostawia*, „Rocznik Przemyski”, t. 31, s. 3–22.

1997 *Zwei Entwicklungswege der Schnurkeramikultur in den Flussgebieten der oberen Weischel, Bug und Dnestr*, [w:] *Early Corded Ware Culture, The A-Horizont — fiction or fact? International symposium in Jutland 2nd–7th May 1994*, P. Siemen red., Arkæologiske Rapporter, t. 2, Esbjerg, s. 147–156.

1998a *Stan i perspektywy badań kultury ceramiki sznurowej w międzyrzeczu Górnej Wisły, Bugu i Dniestru*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 50, s. 13–29.

1998b *Uwagi o najstarszym osadnictwie pasterskiej ludności kultury ceramiki sznurowej (III tysiąclecie przed Chr.) w strefie karpackiej*, [w:] *Dzieje Podkarpacia*, t. II, J. Gancarski red., Krosno, s. 99–120.

1999 *Radiocarbon chronology of the Corded Ware Culture on Grzędza Sokalska. A Middle Dnieper traits perspective*, [w:] *The foundations of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150–1850 BC*, A. Koško red., Baltic-Pontic Studies, t. 7, Poznań, s. 221–250.

2001 *Kultura ceramiki sznurowej w strefie karpackiej (stan i perspektywy badawcze)*, [w:] *Neolit i początki epoki brązu w Karpatach polskich*, J. Gancarski red., Krosno, s. 115–137.

2003 *An interrupted process of cultural integration between the upper Bug, Vistula and Dniester rivers in the early second half of the third mille-*

nium BC (in light of taxonomic and chronological analyses of grave assemblages on Grzęda Sokalska, [w:] *The foundations of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 4000–1000 BC*, A. Koško red., Baltic-Pontic Studies, t. 12, Poznań, s. 212–240.

Machnik J., Mačala P.

2001 *General results of the Polish-Slovak interdisciplinary research around the Lower Beskid Mountains*, [w:] *Archaeology and Natural Background of the Lower Beskid Mountains, Carpathians, part I*, J. Machnik red., Prace Komisji Prehistorii Karpat, t. 2, Kraków, s. 7–19.

2008 *Badania polsko-słowackiej ekspedycji archeologicznej w rejonie Kurimskiej Brazdzy na Wyżynie Ondawskiej — wprowadzenie*, [w:] *Archeologia i środowisko naturalne Beskidu Niskiego w Karpatach, część II, Kurimská Brazdá*, J. Machnik red., Prace Komisji Prehistorii Karpat, t. 4, Kraków, s. 5–19.

Machnik J., Mačalová H., Tunia K., Jarosz P.

2008a *Kurban nr 34 kultury ceramiki sznurowej w miejscowości Hankovce, okr. Bardejov, stanowisko 1*, [w:] *Archeologia i środowisko naturalne Beskidu Niskiego w Karpatach, część II, Kurimská Brazdá*, J. Machnik red., Prace Komisji Prehistorii Karpat, t. 4, Kraków, s. 157–186.

Machnik J., Mačalová H., Jarosz P., Włodarczak P.

2008b *Kurban nr 2 kultury ceramiki sznurowej w miejscowości Hankovce, okr. Bardejov, stanowisko 1*, [w:] *Archeologia i środowisko naturalne Beskidu Niskiego w Karpatach, część II, Kurimská Brazdá*, J. Machnik red., Prace Komisji Prehistorii Karpat, t. 4, Kraków, s. 193–240.

Machnik J., Pawliw D., Pasterkiewicz W., Petehyrycz W.

2007 *Archeologiczne badania w Bykowie koło Drobobycza i na Wysoczyźnie Wojniłowskiej, między rzeką Simką a Łomnicą*, „Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności”, rok 2006/2007, s. 311–325.

Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. (Machnik J., Pavliv D., Petehyryč V.)

2004 *Wyniki badań terenowych polsko-ukraińskiej ekspedycji archeologicznej w dorzeczu górnego Dniestru w 2002 r.*, „Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności”, r. 2002/2003, s. 284–291.

2005 *Z badań nad najdawniejszymi dziejami rejonu Drobobycza*, [w:] *Drobobycz miasto wielu kultur*, W. Bonusiak red., s. 9–59.

2006a *Barrow of the late Corded Ware Culture from Bikin, Drobobycz district*, [w:] *Environment and Man at the Carpathian Foreland in the Upper Dnister Catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period*, K. Harmata, J. Machnik, L. Starkel red., Prace Komisji Prehistorii Karpat, t. 3, Kraków, s. 195–227.

2006b *Results of the archaeological field survey on the Sambir upland*, [w:] *Environment and Man at the Carpathian Foreland in the Upper Dnister Catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period*, K. Harmata, J. Machnik, L. Starkel red., Prace Komisji Prehistorii Karpat, t. 3, Kraków, s. 126–142.

2006c *Wyniki polsko-ukraińskich badań wykopaliskowych we wsi Bykin koło Drobobycza w roku 2005*, „Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności”, r. 2005/2006, s. 277–282.

Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W., Hrybowycz R.

2000 *Prabistoryczne kurhany na podkarpackich wysoczyznach górnego Dniestru. Śladami dawnych odkrywców*, [w:] *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, J. Rydzewski red., Kraków, s. 185–207.

Machnik J., Sosnowska E.

1996 *Starożytna mogiła z początku III tysiąclecia przed Chrystusem, ludności kultury ceramiki sznurowej w Średniej, gm. Krzywczyna*, „Rocznik Przemyski”, t. 32, z. 3, s. 3–28.

1998 *Kurban ludności kultury ceramiki sznurowej z przełomu III i II tysiąclecia przed Chrystusem w Woli Węgierskiej, gm. Rozwienica, woj. przemyskie*, „Rocznik Przemyski”, t. 34, z. 3, s. 3–20.

1999 *Badania archeologiczne na kurhanie 2/98 w Średniej, gm. Krzywczyna*, „Rocznik Przemyski”, t. 35, z. 2, s. 19–40.

Machnik J., Sosnowska E., Cyhyłyk W.

1997 *Osada ludności kultury ceramiki sznurowej z początku III tysiąclecia przed Chr. w Side koło Samboru*, „Rocznik Przemyski”, t. 33, z. 5, s. 3–27.

Machnik J., Ścibior J.

1991 *Die Chronologie der Schnurkeramikskultur (Schk) in Südostpolen*, [w:] *Die Kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik, Praha–Štířín 1–6. 10. 1990, Die Chronologie der regionalen Gruppen, Zusammenfassungen*, C. Strahm red., Freiburg i. Br., s. 45–54.

Moskwa K.

1963 *Przeworsk m. pow.*, „Z otchłani wieków”, t. 29, s. 294.

Nevizánsky G.

1985 *Grabfunde und überbauerscheinungen der Träger der Badener Kultur im zentralen Gebiet des Karpatenbeckens*, „Slovenská archeológia“, t. 33, z. 2, s. 249–270.

Podgórska-Czopek A., Czopek S.

1985 *Zabytki kultury ceramiki sznurowej z Markowej, woj. Rzeszów*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 37, s. 51–54.

Poradyło W., Kostek A.

2000 *Nowe kurhany w okolicy Jaroslavia*, „Rocznik Przemyski”, t. 36, z. 1, s. 119–125.

Rassamakin J., J.

2004 *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr.*, *Archäologie in Eurasien*, t. 17, Mainz.

Roska M.

1919 *Glanement des antiquités de l'époque préhistorique en Galicie*, „Dolgozatok-Travaux”, t. 9, s. 25–29.

Śmiszko M.

1933 *Nowe wykopaliska*, „Z otchłani wieków”, r. 8, z. 1–2, s. 21–25.

Sulimirski T.

1935 *Sprawozdanie z działalności lwowskiego ośrodka prehistorycznego*, „Z otchłani wieków”, r. 10, s. 22.

1960 *Ziemiańska kultury ceramiki wstęgowej starszej i mogiły-kurhany w Rzeplinie, pow. Jarosław*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 2, z. 1–2, s. 123–130.

1968 *Corded Ware and Globular Amphorae North-East of Carpathians*, London.

Szafrański W.

1987 *Prabistoria religii na ziemiach polskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Šebela L.

1991 *Die Chronologie der Schnurkeramik in Mähren*, [w:] *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Internationales*

- Symposium Praha-Štířín 1–6. 10. 1990. Die Chronologie der regionalen Gruppen. Zusammenfassungen*, C. Strahm red., Freiburg i. Br., s. 23–28.
- 1999 *The Corded Ware culture in Moravia and in the Adjacent Part of Silesia (Catalogue)*, Fontes Archaeologiae Moravicae, vol. 28, Brno.
- Tunia K.**
- 2008 *Słowacko-polskie archeologiczne badania powierzchniowe w górnym dorzeczu Topli, Słowacja*, [w:] *Archeologia i środowisko naturalne Beskidu Niskiego w Karpatach, część II, Kurimská Brazda*, J. Machnik red., Prace Komisji Prehistorii Karpat, t. 4, Kraków, s. 41–138.
- Valde-Nowak P.**
- 1988 *Etapy i strefy zasiedlenia Karpat polskich w neolicie i na początku epoki brązu*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- 2001 *The Settlement Site of the Corded Ware Culture in Lubiša-Merava, Slovakia*, [w:] *Archaeology and Natural Background of the Lower Beskid Mountains, Carpathians*, J. Machnik red., Prace Komisji Prehistorii Karpat, t. 2, Kraków, s. 69–85.
- Valde-Nowak P., Strakošová I.**
- 2001 *Homestead stone processing site of the Corded Ware Culture at Brestov-Dielňa within the Ondava Upland, Slovakia*, [w:] *Archaeology and Natural Background of the Lower Beskid Mountains, Carpathians*, J. Machnik red., Prace Komisji Prehistorii Karpat, t. 2, Kraków, s. 57–68.
- Vladár J.**
- 1970 *Skupina východoslovenských mohýl*, [w:] *Slovensko v mladšej dobe kamenej*, A. Točík red., Bratislava, s. 229–231.
- Winiger J.**
- 1993 *Dendrodatierte Schnurkeramik der Schweiz*, Prachistorica, t. 20, Praha, s. 9–118.
- Włodarczak P.**
- 2000 *Corded Ware culture barrows in western Little Poland*, [w:] *A Turning of Ages/Im Wandel der Zeiten, Jubilee Book Dedicated to Professor Jan Machnik on His 70th Anniversary*, S. Kadrow red., Kraków, s. 481–506.
- 2001 *The absolute chronology of the Corded Ware Culture in the south-eastern Poland*, [w:] *The absolute chronology of central Europe 3000–2000 BC*, J. Czebreszuk, J. Müller red., Poznań–Bamberg–Rahden/Westf., s. 103–129.
- 2006 *Kultura ceramiki sznurowej na Wyżynie Małopolskiej*, Kraków.
- 2007 *Problem chronologii radiowęglowej kultury ceramiki sznurowej w świetle dendrochronologicznych datowań późnoneolitycznych osad palafitowych ze Szvajcarii*, „Archeologia Polski”, t. 52, s. 35–80.
- 2008 *Unique burial of the Bell Beaker culture from the cemetery in Samborzec (Southern Poland)*, [w:] *Bell Beaker in Everyday Life*, M. Baioni, V. Leonini, D. Lo Vetro, F. Martini, R. Poggiani Keller, L. Sarti red., Millenni Studia di Archeologia Preistorica, t. 6, Firenze, s. 393–396.
- Włodarczak P., Liguzińska-Kruk Z.**
- 1999 *Wyniki badań przeprowadzonych w rejonie kopca w Łapszowie, gm. Koszyce*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 51, s. 145–157.
- Zamięcki T.**
- 1887 *Sprawozdanie z wyicieczki archeologicznej*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, t. 11, s. 52–57.
- Zoll-Adamikowa H., Niznik J.**
- 1963 *Z badań kopców-mogil w Jawczytach i Wiatowicach (Podkarpackie polskie) w latach 1960–1961*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 5, s. 25–39.
- Артеменко И. И.**
- 1967 *Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы*, Москва.
- Балагурн Э. А.**
- 1985 *Восточнославянские курганы* [w:] *Археология Украинской ССР. Том первый: Первобытная археология*, Киев, s. 395–397.
- Пастернак Я.**
- 1933 *Перша бронзова доба в Галичині в світлі нових розкопок*, „Записки Научного Товариства імені Шевченка”, t. 152, Львів.
- Свешніков І. К.**
- 1974 *Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття. до нашої ери*, Київ.
- 1990 *Культуры шнуровой керамики: ранний период бронзового века Прикарпаття и Вольни*, [w:] *Археология Прикарпаття, Вольни и Закарпаття. Энеолит, бронза и раннее железо*, Киев, s. 49–77.

Paweł Jarosz

Barrows of the Corded Ware culture on Carpathian hills and uplands

Exploration of the Corded Ware culture (CWC) barrows on Carpathian hills and uplands began in the second half of the 19th century. In the light of the present research, we can state that, in the Carpathians and on the subcarpathian lands, these barrows occur — more or less — from the Wisłok river in the west to the Łomnica and Siwka rivers in the east (fig. 1). West of the Wisłok, there is a group of barrows near Jasło and in the Wieliczka Foothills. South of the Carpathians, CWC barrows occur on the Ondava Upland as well as in the river basin of the Torysa. To the south, they reach as far as the area near Humenné (V. Budinský-Krička 1967).

Barrows are situated on the upper parts of hills, in exposed locations; they often form chains (J. Machnik 1966, p. 57; 2001; K. Tunia 2008, fig. 1), or groups of two — or even up to a dozen or so — barrows (J. Machnik *et al.* 2006b). An exception to this is the topographic situation of the graves in Kolpiec, grouped on a flat area near the springs of the Kolodnica river (J. Machnik 1979). Situated at the highest altitude in the Carpathians is barrow 2 in Hankovce, which is lying at the altitude of 525 m above

sea level (J. Machnik *et al.* 2008b). Usually, however, their altitudes do not exceed 450 m above sea level.

On the discussed territory, 110 barrows have already been investigated. The biggest mounds, such as Kryłos (T. Sulimirski 1968, pp. 135, 136), reach over 3 meters. Sometimes, the mounds are only marked as a darker patch on the surface of the ground (J. Machnik *et al.* 2006c). Among the already explored barrows, the most numerous were the ones which were 1–2 m in height and 10–15 m in diameter (table 1). In the mounds, the traces of burial rituals as well as those left during their construction were found: for example, single pieces of charcoal, hearths or layers of charcoal, traces of burnt wooden structures or soil reddened by burning. Also, such finds as potshards, stone artifacts or bones were discovered.

Under the mounds, there are ditches, 20–35 cm wide, delineating the original circumference of a given mound (table 2, fig. 2: a, b, f), whose diameters range from 4.5 m to 10 m. Sometimes, within the delineated area, small postholes are also found. In the vicinity of the barrows, the so-called ‘near-barrow pits’ were discovered, that is to say the pits from which the earth to raise the mounds of barrows was obtained.

Under the mounds, there is usually one, centrally-situated burial pit (fig. 2:b, d–f); there are also situations where two or more such pits are covered with one mound, shared by them (e.g., barrow 10 in Niżne Haje — J. Machnik 2003, J. Machnik *et al.* 2005). The sizes of burial pits vary considerably, with the biggest reaching as much as 3 x 2 m, sometimes with traces of inner wooden structures — e.g., Średnia site 3, barrow 2; Bierówka, barrow B; Kulczyce, barrow V; Rakowa, barrow 7 (T. Sulimirski 1968) and Bykiv, barrow 1 (J. Machnik *et al.* 2006a). The smallest central pit — approx. 1 m in length — was found in barrow 8 in Niżne Haje (J. Machnik 2003). In those barrows in which no burial pits were found, the dead were deposited directly on the surface of the ground or on a specially prepared place — e.g. Komarów barrows 5 and 39 (T. Sulimirski 1968), Śapinec, barrow 4 and Hankovce, barrow 2 (fig. 3).

Out of 110 barrows, only about 20% contained human remains. Inhumation was the dominant type of burial; and, on the territory under discussion only seven cremation graves were discovered, six of which were found on the Ondava Upland, and one at Wiktorów in the basin of the Dniester river. In a majority of cases, individuals were buried without prior cremation. The positioning of the bodies varied greatly (table 4), and the sex and age of the buried could only be determined in several cases (table 4).

In 65 barrows (59%), burial pits contained grave goods consisting of clay vessels (particularly beakers and

amphorae), artifacts made of stone and flint as well as — relatively few — artifacts made of bone. In approx. 1/3 of the burial pits, there were axes and flint blades (blade knives). More rarely (29%) stone battle-axes were found in the graves. Extremely rarely, only in 5 cases, arrowheads were found.

In the Carpathian zone, we can also encounter graves dug into the mounds of barrows, for example: Wola Węgierska, Średnia — barrows 1 and 2 (J. Machnik, E. Sosnowska 1996, 1999), Kulczyce Szlacheckie — barrows 2, 5, 7, 8 (T. Sulimirski 1968), Kołpiec — barrows 5, 8, 9, 10 (T. Sulimirski 1968). Their grave goods consisted predominantly of beakers (8 cases), which occurred in 13 out of 20 burials. Usually, they constituted the only element of the grave inventory. In the case of the barrow in Średnia, site 3 (barrow 2, grave No. 1), the beaker was accompanied by an axe made of Dynowski marlstone. However, in this type of graves, other categories of artifacts are seldom found. Only in three graves, flint axes were discovered, and in one case — in Bierówka, barrow B, grave No. 4a — arrowheads (J. Gancarski, A. and J. Machnikowie 1990). In six cases, however, flint half-product and blades were found. In the Carpathian zone, there were also flat graves discovered, but they constitute a small percentage of the finds. These graves were located on barrow cemeteries round the mounds of barrows: at Rakowa, barrow 7, Kulczyce, barrow 2 (T. Sulimirski 1968), or they are singly scattered (for example, in Sienów, Przemyśl and Książyce).

Archaeological studies also point to the problem of those barrows in which no burial pits were found. An attempt to interpret this type of structure is very difficult and complicated. It seems that the population of the CWC, most probably, in some special situations (such as the leaving of the occupied territory by a given group of the CWC population), would also raise barrows over their settlement or hearth features of a cultic character. They can also be interpreted as the so-called cenotaphs, or symbolic graves.

The development of the CWC on the discussed territory is usually divided into three main stages: phase I, II and III (J. Machnik 1979) or phase I, IIa, IIb and III (J. Machnik, J. Ścibior 1991). The analysis of the inventories uncovered in barrow graves as well as of those dug into the mounds of barrows, or found in flat graves, indicates a considerable chronological diversification of these features. With absolute certainty, however, the barrow burial ritual in the Carpathian river basins of the Vistula, Dniester and Tisza rivers dominated throughout the entire development period of the CWC. And this is also confirmed by recent radiocarbon datings (table 6, fig. 7).

The Carpathian zone seems to be rightly regarded as one, coherent group (J. Machnik 1997; J. Kruk, S. Milisauskas 1999). On this territory, during the entire development period of the CWC, the dominant type of burial is the barrow ritual (J. Machnik 1992), with only a small percentage of flat graves and the ones that are secondarily dug into the mounds. A similar situation occurs in the left-bank river basin of the Upper Dniester and in the river basin of the Horyn river. On the territory of Roztocze and the Sokal Ridge, barrow graves are more

often accompanied by flat pit and chamber graves (with the latter being restricted to the Sokal Ridge only), which form small cemeteries.

Translated by Monika Sobejko

Paweł Jarosz
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Oddział w Krakowie
ul. Sławkowska 17
31-016 Kraków

